

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
освітньої програми «Історія та археологія»

Житомир
2024

Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол №17 від 27 вересня 2024 р.)

Рецензенти:

Ніколіна Інна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені
Михайла Коцюбинського

Кондратюк Юлія – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
філософсько-історичних студій і масових комунікацій Державного Університету
«Житомирська політехніка»

Маркевич Оксана – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

Історія стародавнього світу: Методичні рекомендації для підготовки до
семінарських занять для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
освітньої програми «Історія та археологія» / Укладач: Гуцало Л. В. Житомир:
Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2024. 77 с.

*Методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять з освітньої
компоненти «Історія стародавнього світу» охоплюють найтриваліший період
історії – від виникнення людської спільноти до кінця V ст. до н.е. Методичні
рекомендації, широкий список рекомендованої літератури сприятимуть
ефективній підготовці здобувачів до семінарських занять. Видання розраховане на
здобувачів I курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньої програми
«Історія та археологія» денної форми навчання, викладачів й усіх, хто цікавиться
історією.*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН	5
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	7
МОДУЛЬ I. ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	7
МОДУЛЬ II. СТАРОДАВНІЙ СХІД.....	18
МОДУЛЬ III. ДАВНЬОГРЕЦЬКА АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ.....	32
МОДУЛЬ IV. РИМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ.....	55
КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ	72
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ З КУРСУ «ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ».....	74
ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	77

ВСТУП

Предметом вивчення освітньої компоненти є найбільш тривалий період в історії – від виникнення людської спільноти до кінця V ст. н.е. Курс передбачає ознайомлення з теоріями появи людини, закономірностями розвитку первісного ладу, зародженням релігії, мистецтва і наукових знань, виникненням соціальної нерівності та держави, що глибше допомагає зрозуміти важкий шлях прогресу людського суспільства; вивчення історії Стародавнього Сходу (найдавніших цивілізацій Єгипту, Передньої Азії, Індії та Китаю) та історії Стародавньої Греції та Риму – майже трьохтисячолітньої історії перших європейських цивілізацій – грецької та римської, тобто античної. Це історія виникнення перших демократичних суспільств та їхнього дивного поєднання з класичним рабством; історія виникнення світових імперій: Олександра Македонського й Римської та їхньої загибелі; історія класичної грецької філософії, римського права та першої світової релігії – християнства.

Мета вивчення освітньої компоненти: формування у здобувачів вищої освіти компетентностей, ґрунтовних знань специфіки й етапів історичного розвитку суспільств стародавнього світу.

Основними завданнями вивчення освітньої компоненти є:

- створення цілісної картини становлення і ранньої історії людського суспільства, формування, утвердження і занепаду стародавніх цивілізацій;
- дослідження соціально-економічних, політичних та культурних явищ та процесів у розвитку суспільств стародавнього світу;
- формування вмій студентів системно й історично аналізувати загальне й особливе в історичному розвитку давньосхідних та античних цивілізацій;
- оволодіння навичками роботи з історичними джерелами і науковою літературою, систематизації і компаративного аналізу історичного матеріалу.

Програма навчальної дисципліни складається з таких модулів:

Модуль 1. Історія первісного суспільства.

Модуль 2. Історія Стародавнього Сходу.

Модуль 3. Давньогрецька антична цивілізація.

Модуль 4. Римська цивілізація.

Освітня компонента «Історія стародавнього світу» викладається на I курсі, в 1-2 семестрах.

На вивчення дисципліни «Історія стародавнього світу» відводиться 255 годин/8,5 кредитів ECTS.

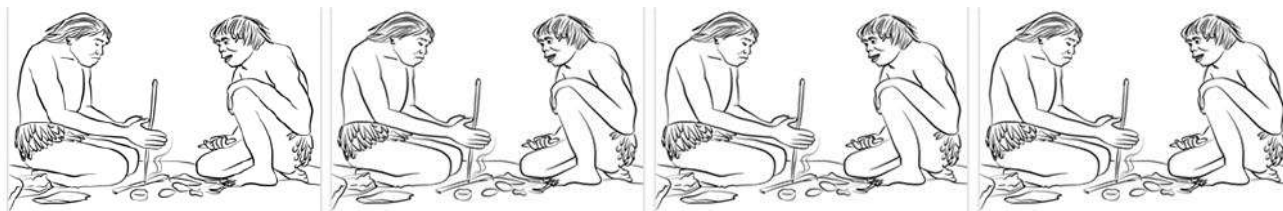
Форма проведення занять: лекції, семінарські заняття.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Назви тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	Всього	У тому числі					Всього	У тому числі				
		Лекції	Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	Індивідуальні заняття		Лекції	Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	Індивідуальні заняття
Модуль I. Історія первісного суспільства												
Тема 1. Вступ до вивчення Історії стародавнього світу. Джерела та періодизація історії стародавнього світу.	14	4	4	-	6	-	-	-	-	-	-	-
Тема 2. Доба прагромади. Окремі проблеми процесу антропогенезу.	12	2	4	-	6	-	-	-	-	-	-	-
Тема 3. Утворення родового суспільства та родової громади.	12	4	2	-	6	-	-	-	-	-	-	-
Тема 4. Криза і розпад первісного суспільства.	16	4	6	-	6	-	-	-	-	-	-	-
Тема 5. Культура первісних суспільств.	11	2	2	-	7	-	-	-	-	-	-	-
Разом за модулем 1	65	16	18	-	31	-	-	-	-	-	-	-
Модуль II. Історія Стародавнього Сходу												
Тема 6. Стародавній Єгипет	16	6	6	-	4	-	-	-	-	-	-	-
Тема 7. Шумерська цивілізація. Стародавній Вавилон.	11	2	4	-	5	-	-	-	-	-	-	-
Тема 8. Стародавня Ассирія. Основні проблеми державотворення.	7	2	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-
Тема 9. Перська держава.	8	2	2	-	4	-	-	-	-	-	-	-
Тема 10. Стародавні Сирія, Фінікія, Палестина.	6	-	2	-	4	-	-	-	-	-	-	-
Тема 11. Особливості розвитку Стародавньої Індії.	10	2	4	-	4	-	-	-	-	-	-	-
Тема 12. Давня Китайська цивілізація.	12	4	4	-	4	-	-	-	-	-	-	-
Разом за модулем 2	70	18	22	-	30	-	-	-	-	-	-	-
Модуль III. Давньогрецька антична цивілізація												
Тема 13. Крито-Мікенська цивілізація III-II тис. до н.е.	6	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
Тема 14. Греція в XI – IX ст. до н.е.	5	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 15. Греція в VIII – VI	5	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-

ст. до н.е.												
Тема 16. Встановлення демократії в Афінах	7	2	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 17. Становлення олігархічної держави в Спарті	7	2	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 18. Греко-перські війни	5	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 19. Культура Греції V – IV ст. до н.е.	5	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 20. Становлення Македонської гегемонії на Балканах.	5	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 21. Завоювання Олександра Македонського.	8	2	2	-	4	-	-	-	-	-	-	-
Тема 22. Період еллінізму.	7	2	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Разом за модулем 3	60	14	14	-	32	-	-	-	-	-	-	-
Модуль IV. Римська цивілізація												
Тема 23. Утворення римської civitas. Ранній Рим.	6	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
Тема 24. Боротьба плебеїв з патриціями у Римській республіці.	5	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 25. Пунічні війни.	5	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 26. Соціальна боротьба в Римі у II ст. до н.е. Реформи Гракхів, Марія.	7	2	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 27. Громадянські війни поч. I ст. Диктатура Сулли.	5	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 28. Громадянські війни 40-30-х рр. до н.е. Диктатура Цезаря.	5	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 29. Принципат Октавіана Августа. Зміцнення системи принципату у I – II ст.	7	2	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 30. Римська імперія в період домінанту	5	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 31. Культура Риму I – II ст.	5	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 32. Виникнення та поширення християнства.	5	-	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Тема 33. Падіння Західної Римської Імперії.	5	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Разом за модулем 4	60	12	14	-	34	-	-	-	-	-	-	-
Усього годин	255	60	68	-	127	-	-	-	-	-	-	-

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

МОДУЛЬ I ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Семінарські заняття № 1 – 2: *Історіографія первісної історії* (4 год.)

Мета: ознайомитися з основними етапами вивчення історії первісності з найдавніших часів до сучасності.

План:

1. Джерела з історії первісного суспільства.
2. Уявлення про первісність у стародавній час.
3. Етнологічні спостереження у середні віки.
4. Великі географічні відкриття та накопичення знань про первісні народи.
5. Перші узагальнення з історії первісності в епоху Просвітництва.
6. Виникнення науки історії первісного суспільства (середина XIX ст.).
7. Розвиток науки історія первісності наприкінці XIX – початку XXI ст.

Ключові поняття: первісна доба, давнє суспільство, археологічні джерела, етнографічні джерела, історіографія, реконструкція.

Методичні рекомендації:

При підготовці семінарського заняття, проаналізуйте становлення та розвиток науки про первісну добу.

У першому питанні семінару висвітліть проблеми джерелознавчого характеру у вивченні первісної історії. Зупиніться на характеристичні археологічних джерел як основного комплексу джерел історії первісного суспільства та значенні етнографії для реконструкції історії давніх суспільств тощо.

При розгляді другого питання, слід зазначити, що історіографія первісної історії виникла у другій половині XIX ст., проте інтерес до свого минулого виник у людей на ранніх етапах їхнього розвитку – усні сказання, так звані генеалогічні легенди тощо. Неолітична скульптура та скульптура епохи бронзи є спробою первісних людей усвідомити зовнішні фізичні та побутові особливості культури. Писемна ж традиція починається зі Стародавнього Єгипту. За античної доби центр цивілізації зміщується в Середземномор'є (цивілізованими вважають народи Апеннінського та Балканського півостровів). Необхідно звернути увагу на праці Геродота, Ксенофонта, Страбона, Цезаря, Лукреція Кара. У поемі «Про природу речей» висунуті деякі ідеї, що знайшли підтвердження та визнання значно пізніше (наприклад, заперечення погляду на первісне суспільство як на «золотий час» людства). В основі археологічної періодизації лежить точка зору Л.Кара про три

епохи в розвитку культури в залежності від матеріалу з якого виготовлялись знаряддя праці.

Зазначте, що ідея еволюції людства по висхідній лінії розглядалась у добу середньовіччя виключно арабомовними авторами. Етнографічні данні накопичувалися також європейськими мандрівниками (Плано Карпіні, Марко Поло, Афанасій Никітін).

Підкресліть, що з початком епохи великих географічних відкриттів накопичення етнографічних знань набуло широкого розмаху; постійно розширюється діапазон географічного, а з ним і етнологічного бачення. Повне відкриття ойкумени. Перші узагальнення зроблено М.Монтенем, у подальшому – Лафіто, Толандом, Куком, Форстером, Фергюсоном, Шарлевуа та іншими дослідниками.

XIX ст. – час наукового оформлення майже усіх історичних дисциплін. У XX ст. в науку про первісне суспільство було введено хронологію, були зроблені найбільші відкриття.

Рекомендована література:

1. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. 296 с.
2. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства. Практикум. Кам'янець-Подільський, 2015. 124 с.
3. Історіографія первісної історії: конспект лекції / Укл. Ю.В.Мисько. Чернівці: Рута, 2005. 36 с.
4. Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 6–15.
5. Скирда В.В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства. Підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 18–40.
6. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. Київ: Либідь, 1999. 240 с.

Семінарське заняття № 3: *Окремі проблеми процесу антропогенезу* (2 год.)

Мета: з'ясувати передумови та рушійні сили процесу антропогенезу.

План:

1. Місце людини в тваринному світі.
2. Рушійні сили процесу антропогенезу.
3. Найдавніші еволюційні витоки людства.
4. Проблема прабатьківщини людства.

5. Австралопітеки: систематика та антропологічні особливості.

6. *Homo habilis* (Людина вміла) та її роль в антропосоціогенезі.

Ключові поняття: антропогенез, антропосоціогенез, еволюція, австралопітек, ранні «Номо», людина вміла (*Homo habilis*).

Методичні рекомендації:

Розглядаючи *перше питання* семінару, дайте визначення поняттю «антропогенез». З'ясуйте місце людини в системі тваринного світу через призму біологічних та соціальних чинників.

У *другому питанні* проаналізуйте рушійні сили антропогенезу. Необхідно зупинитися на соціальному факторі «олюднення» мавп та біологічному (об'єм та розвиток мозку; прямоходіння, наявність розвинутого зап'ястка та руки).

Третє питання присвячено найдавнішим еволюційним витокам людства. Опишіть морфофізіологічні характеристики таких представників як ІДУ (істота Дарвіна з Месселю), Сааданіуса хіджаазенсіса, єгиптопітека, дріопітеків, сивапітеків. На даному матеріалі потрібно простежити еволюційні зміни, що відбувалися з цими найдавнішими представниками.

У *четвертому питанні* зупиніться на проблемі прабатьківщини людства. Розкрийте основні гіпотези: африканську, азійську (мультирегіональну), позатропічну.

У *п'ятому питанні* здійсніть огляд родини австралопітекових, до якої останнім часом було віднесено і ранніх «Номо» (Сахелантропа Чадського, Орроріна, Ардіпітека (Арді) рамідуса), а також грацильних австралопітеків (афарського, африканського, седібу). На даному матеріалі потрібно простежити еволюційні зміни, що відбувалися з цими найдавнішими представниками людства.

У *шостому питанні* розкрийте морфофізіологічні особливості *Homo habilis* (презінджантропа, рудольфської людини), розкрити їхнє місце в системі еволюції людини.

Рекомендована література:

1. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. 296 с.
2. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства. Практикум. Кам'янець-Подільський, 2015. 124 с.
3. Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 16–29.

4. Помогайбо В.М., Петрушов А.В., Власенко Н.О. Основи антропогенезу: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: «Академвидав», 2015. 144 с.
5. Сегеда С. Антропология : навч. посібн. Київ: Либідь, 2001. 336 с.
6. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства: підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 41–57.
7. Юрій М. Ф. Антропология: Навчальний посібник. Київ: Дакор, 2008. С. 115–157.
8. Баженов О. Сучасна візія походження людини і людського суспільства в сучасній українській історіографії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2017. С. 13–20.
9. Гупаловська В. А. Сучасні теорії антропогенезу: крах еволюціонізму? // Наука і цінності людського буття / [Альчук М.П., Бойченко М.І., Вишинський С.Д. та ін.]; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 503–512.
10. Ніколіна І., Мазур І. Теорії антропогенезу та їх еволюція в науковому дискурсі. *Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 43. С. 54–62. URL: <https://vspu.net/nzhist/index.php/nzhist/article/view/834/815>
11. Leakey L. S. B. Homo habilis, Homo erectus and the Australopithecines. *Nature*. 1966. 209, 1279–1281. DOI: <https://doi.org/10.1038/2091279a0>
12. Latour Bruno. An inquiry into modes of existence: an anthropology of the moderns. Cambridge Mass: Harvard University Press, 2013. 520 p.

Семінарське заняття № 4: Доба прагромади. Антропогенез (2 год.)

Мета: проаналізувати основні етапи формування людини, показати роль праці у виділенні людини з тваринного світу.

План:

1. Загальна характеристика доби прагромади.
2. Роль мисливства та збиральництва в прагромаді.
3. Архантропи.
4. Палеоантропи.
5. Час і місце виникнення неантропа.

Ключові поняття: прагромада, Homo ergaster, Homo erectus, Homo neanderthalensis, Homo sapiens, моноцентризм, поліцентризм,

Методичні рекомендації:

При підготовці *першого питання* семінару, зверніть увагу на умови виникнення дородового людського суспільства (прагромади) у ранньому палеоліті. Охарактеризуйте первісний людський колектив цього часу: склад, спосіб життя.

У *другому питанні* проаналізуйте основні форми господарської діяльності найдавніших людських колективів – полювання та збиральництво часів прагромади. Порівняйте ці форми діяльності, вкажіть на їх переваги та недоліки.

Відповідаючи на *третє питання*, зосередьтесь на загальній морфофізіологічній характеристиці найдавніших предків людини – людини працюючої (*Homo ergaster*) та людини прямоходячої (*Homo erectus*) з їхніми представниками – дманіською людиною, пітекантропами (яванськими і африканськими), синантропами, гейдельберзькою людиною.

У *четвертому питанні* з'ясуйте місце палеоантропа (неандертальця (*Homo neanderthalensis*)) в антропогенезі. Дайте характеристику основних рис виду та здійсніть порівняльний наліз ранніх та пізніх неандертальців Європи та Азії. Визначте рівень соціально-економічного розвитку неандертальців.

У *п'ятому питанні*, завершуючи розгляд процесу антропогенезу, необхідно вказати час і місце виникнення людини сучасного антропологічного типу (кроманьйонця, *Homo sapiens*). Проаналізуйте гіпотези походження, погляди сучасних дослідників на час і місце формування *Homo sapiens*, зокрема теорії моноцентризму та поліцентризму.

Рекомендована література:

1. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. 296 с.
2. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства. Практикум. Кам'янець-Подільський, 2015. 124 с.
3. Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 16–34.
4. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства: підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 87–90.
5. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. Київ: Либідь, 1999. 240 с.
6. Latour Bruno. An inquiry into modes of existence: an anthropology of the moderns. Cambridge Mass: Harvard University Press, 2013. 520 p.
7. 19. Levi-Strauss Claude. Structural anthropology. URL: https://monoskop.org/images/e/e8/Levi-Strauss_Claude_Structural_Anthropology_1963.pdf
8. 20. Stancampiano L.M., Sistiaga A., Uribe Larrea del Val D., Aramendi J., Baquedano E., Mabulla A., Domínguez-Rodrigo M. & Magill C. R.. New site at Olduvai Gorge (AGS, Bed I, 1.84 Mya) widens the range of locations where hominins engaged in butchery. Scientific Reports. 2022. Vol.12 (1). DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-022-14031-1>

Семінарське заняття № 5: *Первісне суспільство періоду розквіту родової громади (2 год.)*

Мета: ознайомитися з особливостями появи господарства, що ґрунтується на виробництві, розкрити роль землеробства та скотарства в житті людини; з'ясувати взаємозв'язок між розвитком знарядь праці та розвитком людського суспільства.

План:

1. Епоха первісної родової громади: хронологічні рамки, періодизація та особливості.
2. Виникнення землеробства і скотарства.
3. Основні технічні досягнення неолітичного й енеолітичного часу. Господарство і матеріальна культура мотичних землеробів-скотарів.
4. Родоплемінна організація і організація влади.

Ключові поняття: плем'я, первісна родова громада, пізньопервісна громада, неоліт, енеоліт, неолітична революція.

Методичні рекомендації:

Відповідаючи на *перше питання*, потрібно визначити хронологічні рамки епохи первісної родової громади, причини переходу від прагромади до родової громади. Охарактеризуйте ранню первісну родову громаду мисливців, рибалок і збирачів. Зупиніться на висвітленні господарської діяльності колективу, прийомах добування вогню, житла, розвитку транспортних засобів. Особливої уваги приділіть соціальному розвитку, особливостям шлюбно-сімейних відносин, системі управління громади.

У *другому питанні* розкрийте суть дефініції «неолітична революція». З'ясуйте причини переходу до відтворюючого господарства, проаналізуйте теорії моно- і поліцентризму стосовно виникнення землеробства і скотарства, назвіть їхні основні осередки. Говорячи про наслідки неолітичної революції, наголосіть на її ролі у розвитку первісного суспільства.

Висвітлюючи *третьє питання*, охарактеризуйте основні технічні винаходи людства доби неоліту – енеоліту, господарський уклад та матеріальну культуру пізньої первісної родової громади.

У *четвертому питанні* проаналізуйте зміни у родоплемінній організації та організації влади в пізньопервісній громаді, вплив на це регулярного надлишкового продукту.

Рекомендована література:

1. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. 296 с.
2. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства. Практикум. Кам'янець-Подільський, 2015. 124 с.

3. Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 35–45.
4. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. Київ: Либідь, 1999. 240 с.
5. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства: підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 94–111.

Семінарське заняття № 6: Соціально-економічні аспекти початку розпаду первісного ладу. (2 год.)

Мета: ознайомитися з особливостями соціально-економічними змінами початку розпаду первісного ладу.

План:

1. Зародження і розвиток обміну в первісному суспільстві та його значення. Престижна економіка; суть, форми прояву, значення.
2. 2. Форми розподілу праці в первісному суспільстві, значення і роль суспільного розподілу праці в процесі розпаду родових відносин.
3. Еволюція форм власності в родовому суспільстві. Виникнення приватної власності: генезис і соціальні наслідки.
4. Зародження та форми експлуатації в епоху розкладу первісного суспільства.
5. Запровадження у виробництво металу та його наслідки.

Ключові поняття: обмін, суспільні розподіли праці, експлуатація, кабальництво, здольщина, рабство, данництво.

Методичні рекомендації:

Відповідаючи на *перше питання* семінарського заняття, проаналізуйте процес зародження і розвитку обміну та торгівлі в первісному суспільстві. Зазначте, що зростання надлишкового продукту, зміцнення особистої власності, трудовий розподіл призвели до розвитку особливого виду соціально-економічних відносин – престижної економіки, яка проявлялась, головним чином, в обміні дарами.

У *другому питанні* охарактеризуйте суспільні поділи праці. Визначте кількість суспільних розподілів праці, розгляньте значення та їх роль в процесі розпаду родових інститутів.

У *третьому питанні* семінару необхідно простежити еволюцію форм власності та їх поєднання починаючи з пізнього палеоліту і завершуючи розпадом первісного суспільства (колективна-індивідуальна-приватна).

При підготовці *четвертого питання*, розкрийте причини зародження експлуатації серед первісних людських колективів. Визначте ранні форми експлуатації: внутрішньогромадську (кабала), міжгромадську (воєнний грабіж,

контрибуції, сплата данини), патріархальне рабство.

У *п'ятому питанні* теми проаналізуйте процес запровадження у виробництво металу. Зазначте, що першим відомим людині металом, який був використаний у виробництві, була мідь. Мідь зустрічалася рідко, коштувала дорого, а за своїми робочими якостями не завжди перевершувала камінь. Але освоєння металу для виготовлення знарядь у подальшому мало прогрес у розвитку техніки. Те ж у значній мірі стосується й бронзи, яка прийшла на зміну міді. Бронза була ще менш доступною, ніж мідь.

Зазначте, що становище змінилося лише з освоєнням заліза і настанням раннього залізного віку. Важливо, що робочі якості заліза набагато вищі і міді, і бронзи, і каменю.

Рекомендована література:

1. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. 296 с.
2. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства. Практикум. Кам'янець-Подільський, 2015. 124 с.
3. Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 46–51.
4. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства: підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 126–140.
5. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. Київ: Либідь, 1999. 240 с.

Семінарське заняття № 7-8: Шляхи і форми розкладу первісного суспільства (4 год.)

Мета: ознайомитися із шляхами і формами розкладу первісного суспільства.

План:

1. Характеристика пізньоматеринського роду.
2. Патріархальний рід.
3. Сусідська (територіальна) громада.
4. Великі сім'ї та безродовий варіант розпаду первісних суспільств.
5. Відособлення сім'ї і його соціальні наслідки.
6. Моногамна сім'я: поява та її роль в розкладі родових інститутів.
7. Нерівномірність і різноманітність господарського розвитку людства в епоху розпаду потестарної організації.
8. Початок процесу політогенезу.

Ключові поняття: потестарна організація, військова демократія, аристократичний шлях політогенезу, плутократичний шлях політогенезу, редистрибуція, сакралізація, цивілізація.

Методичні рекомендації:

У *першому питанні* семінарського заняття зосередьтеся на характеристиці пізньоматеринського роду як одного з варіантів розпаду родового ладу. Порівняйте пізньоматеринську організацію з материнською та патріархальною, вкажіть на її особливості.

Відповідаючи на *друге питання*, потрібно охарактеризувати патріархальний рід. При розгляді даного питання також слід здійснити порівняння даної форми соціальної організації з іншими – зокрема матріархальною та пізньоматеринською.

У *третьому питанні* плану слід охарактеризувати сусідську громаду, вказати на її основні риси та особливості. Зазначте, що перехід від родової громади до окремих сімей і сусідської громади – це один із важливих соціальних наслідків неолітичної революції.

У *четвертому питанні* висвітліть безродовий варіант розпаду первісного суспільства. Поруч з цим, приділіть увагу великим сім'ям.

Відповідаючи на *п'яте питання*, зверніть увагу на роль економічних чинників, зокрема приватної власності, на відособлення сімей з великих патріархальних колективів. Окремої уваги приділіть і соціальним наслідкам для пізньородових суспільств, зокрема можливості накопичувати багатства, зародження експлуатації.

У *шостому питанні* проаналізуйте проблему появи та існування моногамії. Доречним буде порівняння моногамної сім'ї із парною сім'єю. Вкажіть як становлення моногамної сім'ї вплинуло розклад родових інститутів.

У *сьомому питанні* семінару потрібно розкрити нерівномірність і різноманітність господарського розвитку людства в епоху розпаду потестарної організації. Проаналізуйте особливості розвитку Європи, Азії та Африки.

Восьме питання стосується завершального етапу історії первісного суспільства. Проаналізуйте головні напрями становлення політичної влади (політогенезу): військовий, аристократичний та плутократичний.

Визначте роль війни в процесі розкладання первісного суспільства, Дайте визначення дефініції «військова демократія».

Рекомендована література:

1. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014.

2. Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 46–51.
3. Рижева Н.О., Горбенко К.В., Кузовков В.В., Філатов Д.В. Історія Стародавнього світу (доба первісності): Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. С. 85–96.
4. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства: підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 141–162.
5. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. Київ: Либідь, 1999. 240 с.

Семінарське заняття № 9: *Культура первісних суспільств (2 год.)*

Мета: ознайомитися з особливостями культури первісного суспільства, зокрема з ранніми формами релігійних вірувань, мистецтвом та раціональними знаннями первісних людей.

План:

1. Загальна характеристика культури первісності.
2. Ранні форми релігійних вірувань. Міфологія. Міфологічна свідомість.
3. Пам'ятники первісної культури. Мистецтво первісної епохи.
4. Раціональні знання (рахунок, сонячний та місячний календар, медичні та психологічні уявлення). Розвиток позитивних знань (селекція рослин і тварин, математичні та астрономічні знання, вимір часу).

Ключові поняття: тотемізм, анімізм, фетишизм, магія, шаманізм, обряди родючості, культ предків, культ вождя, пікторгафія, печерний живопис, «палеолітичні Венери», мегаліти.

Методичні рекомендації:

Відповідаючи на *перше питання* семінарського заняття потрібно зазначити, що первісна культура є першою історичною формою соціального буття найдавніших людей. Зверніть увагу на те, що особливістю первісної культури є синкретична цілісність. Також необхідно проаналізувати основні періоди її розвитку, особливої уваги приділивши добі пізнього палеоліту. Важливо відзначити, що неолітична революція заклала початки зародження перших неолітичних цивілізацій.

Розглядаючи *друге питання*, проаналізуйте ранні форми релігійних вірувань первісних людей: тотемізм, анімізм, фетишизм та магія. Зупиніться на висвітленні питання про зародження міфологічних уявлень, первісних ритуалів та їх зв'язок із міфами; уявленні про смерть; еволюції релігійних уявлень від ранньородової громади до сусідської, появи жрецтва.

Характеризуючи *третє питання*, зосередьтеся на особливостях первісного мистецтва, причинам його появи, змісту, функціям та функціональному значенню первісного мистецтва. Обов'язково проаналізуйте найдавніші форми образотворчого мистецтва, наскальні зображення (розписи, петрогліфи, барельєф), мистецтво малих форм.

Зверніть увагу на розвиток образотворчого мистецтва в епоху пізньопервісної громади, перехід до умовності та стилізації, декоративно-прикладне мистецтво, орнамент, прикраси найдавніших людей та їх значення.

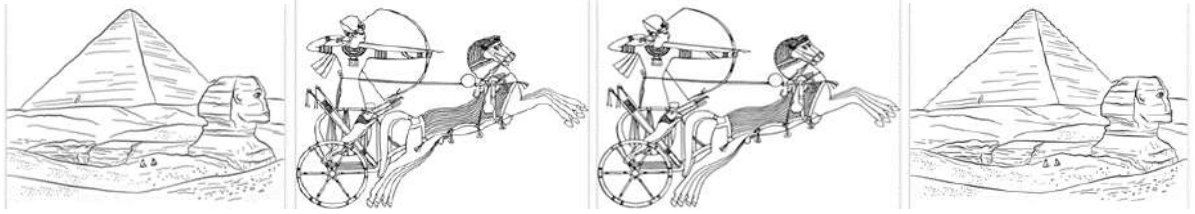
У *четвертому питанні* приділіть увагу проблемі накопичення раціональних знань первісних людей: рахунок, вимір відстані/довжини/величини, перші календарі. Проаналізуйте зародження медичних знань. Розкрийте причинно-наслідкові зв'язки в мисленні. Варто підкреслити, що зростання раціональних знань знаходило своє відображення у розвитку мови. Накопичення корисних знань у процесі трудової діяльності (селекція рослин і тварин, математичні та астрономічні знання, вимір часу).

Рекомендована література:

1. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. С. 209–223.
2. Скирда В.В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства. Підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.
3. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства Київ: Либідь, 1999. С. 201–204.
4. Історія світової культури: Навч. посіб. / Керівник авт. колективу Л. Т. Левчук. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Центр учбової літератури, 2010. С.35–63.
5. Смирнов С.В. До питання про історичну оцінку неандертальських поховань *Археологія*. 2001. №1. С. 57–68.
6. Смирнов С.В. Релігійність неандертальця: аргументи за і проти. *Археологія*. 1997. № 1. С. 3–15.
7. Чмихов М.О. Давня культура: Навчальний посібник. Київ: Либідь, 1994. С.141–167.
8. Frazer J.G. The Golden Bough: A Study in Magic and Religion. New York: Macmillan and co. 1894. 434 p. URL: <https://dn790002.ca.archive.org/0/items/goldenboughstudy01fraz/goldenboughstudy01fraz.pdf>

МОДУЛЬ II ІСТОРІЯ ТА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Семінарське заняття № 10: Політична історія Стародавнього Єгипту (2 год.)

Мета: сформувати уявлення у студентів про проблему виникнення цивілізації у долині р. Ніл; розглянути процес утворення держави у Стародавньому Єгипті та перетворення Єгипту у «світову державу».

План:

1. Стан джерельної бази, дешифрування ієрогліфів, археологічні дослідження.
2. Єгипет в епоху Раннього та Стародавнього Царства.
3. Єгипет доби Середнього Царства (XXI – XVIII ст. до н.е.) і нашіста гіксосів.
4. Перетворення Єгипту у «світову державу». Реформи Ехнтона.
5. Політична історія держави доби Пізнього Царства.

Ключові поняття: номи, номархи, фараон, візир, жрецтво, Раннє царство, Середнє царство, Нове царство, Пізнє царство, гіксоси.

Методичні рекомендації:

Відповідаючи на *перше питання* семінарського заняття охарактеризуйте основні групи джерел з історії Стародавнього Єгипту (писемні: староегипетські та повідомлення іноземних (вавилонських, асирійських, кушитських, греко-римських) авторів). Особливої уваги слід приділити дешифруванню єгипетських ієрогліфів Ж. Ф. Шампольйоном та археологічним дослідженням території Єгипту (включно до початку XXI ст.).

При розгляді *другого питання* необхідно звернути увагу на роль природно-кліматичного фактору у зародженні давньоєгипетської цивілізації; зосередитись на становленні державності у формі номів, об'єднанню Південного та Північного Царств, політичній централізації Єгипту. Важливо відмітити характер та цілі військових походів єгиптян в цей період. Для успішного висвітлення цього аспекту необхідно обов'язково попрацювати з картою або атласом. Завершуючи висвітлення питання, зосередьтесь на висвітленні основних причин кризи Єгипту у кінці доби Давнього Царства. Незайвим буде використання в якості доповнення

згадки Геродота про будівництво пірамід тощо. На завершення зробити висновок про особливості політичної влади в Єгипті в період Давнього Царства, вказавши на взаємозв'язок дефініцій: фараон – держава.

Третє питання варто розпочати висвітлення послаблення політичної централізації Єгипту, розпаду централізованої держави напівсамостійні, ворогуючі поміж собою номи, які призвели до занепаду загальноєгипетської ірригаційної мережі, занепаду сільського господарства.

Значної уваги слід приділити необхідності відновлення сильної єгипетської держави, зокрема боротьбі між Гераклеополем та Фівами за нове об'єднання Єгипту, XI – XII династіям, складним відносинам між центральною владою та місцевими номархами, завойовницькій політиці царів.

Можна згадати, за правління XIII династії ускладнюється внутрішній стан в країні, вибухає народне повстання (а можливо, й декілька в різних районах країни), про яке говориться у «Настанови Іпувера» («Папірусі Іпувера») та «Настановах Неферті».

Аналізуючи другу частину питання, дайте визначення дефініції «гіксоси», вкажіть причини встановлення гіксоського панування в Єгипті. Для його розкриття можна залучити фрагмент твору Манефона «Завоювання Єгипту гіксосами». У відповіді важливо не лише висвітлити хід самих подій, який досить докладно наводить історик, показати характер поступового проникнення кочівників на територію дельти Нілу, а й проаналізувати взаємозв'язок подій кінця періоду Середнього Царства та завоювання ними країни.

У четвертому питанні зосередьтесь боротьбі фараонів XVII династії з кочівниками-гіксосами та остаточному визволенню Єгипту від них за фараона Яхмоса I (XVIII династія). Також необхідно зупинитися військових реформах, проведеними першими фараонами цієї династії. Стрижнем відповіді має бути розповідь про боротьбу Рамзеса II з хетами, вирішальну битву під містом Кадешем у Сирії (1296 рік до н. е.). Остаточний висновок про підсумки боротьби можна зробити, виходячи з аналізу мирного договору, укладеного в 1280 році до н. е. Рамзесом III з хеттським царем Хаттусілі III.

У другій частині питання, розглядаючи реформи Аменхотепа IV, потрібно вказати причини реформ, які заходи були ним впроваджені та результати реформаторської діяльності Ехнатона.

У п'ятому питанні вказати, що в останню добу своєї історії – Пізнє Царство, єгипетська держава увійшла ослабленою та роздробленою, що в цей період панували різні іноземні династії, а єгипетські землі остаточно втратили свою незалежність після їх завоювання перським царем Камбісом II у 525 р. до н.е.

Рекомендована література:

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах / пер. А. О. Білецького. Київ: Наук. думка, 1993. 576 с.
2. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу : Практикум : Навч. посібник для іст. фак. ун-тів. Львів : Вища шк. : Вид-во при Львів. ун-ті, 1985. С. 26–49.
3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ: Либідь, 2006. С.18-80.
4. Крип'якевич І. Всесвітня історія. У трьох книгах. Книга 1. Стародавні часи. Київ: Либідь, 1995. С. 18-84.
5. Шама О. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 264 с.
6. Заплетнюк О. А. Єгипет на міжнародній арені в період правління фараона Ехнатона. *Гілея*. 2016. № 106. С. 25–28.
7. Бедрій М.М. Звичаєве право Стародавнього Єгипту: деякі історико-правові аспекти. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 2. С. 8–12.
8. Гуцало Л. Історія Стародавнього Сходу : прогр. курсу та метод. рек. для підготов. до семінар. занять для студ. іст. ф-ту. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2017. 30 с.
9. Джуган В.О. Основні риси права стародавнього Єгипту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 24–27.
10. Заплетнюк О. А. Колоси Ехнатона: інтерпретації божественного образу фараона. *Гілея*. 2015. № 95. С. 10–13.
11. Заплетнюк О. А. Роль сім'ї фараона Ехнатона у новому релігійному культі. *Гілея*. 2016. № 105. С. 9–12.
12. Заплетнюк О. А. Царська влада в Єгипті та фіванське жрецтво в період XVIII династії. *Гілея*. 2015. № 98. С. 127–130.
13. Заплетнюк О. Єгипет в період правління фараона Аменхотепа III. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2016. Вип. 2 (Ч. 1). С. 104-107. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2016_2\(1\)_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2016_2(1)_22)
14. Заплетнюк О. Особливості змін у титулатурі фараона Ехнатона. *Сходознавство*. 2020. № 85. С. 69–104.
15. Нестуля О., Нестуля С. Лідерство в контексті суспільно-політичного та релігійного розвитку Стародавнього Єгипту. *Лідер. Еліта. Суспільство*. 2019. № 2. С. 23–48.
16. Політичні портрети Стародавнього світу : навчальний посібник / укладачі: А. О. Карасевич, К. М. Левківський, В. В. Сокирська, Л. С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. Кн.3. Стародавній Схід. С. 41–135, 482, 661–667–670.
17. Романова О. Написи з гробниці Мечена в контексті єгипетських (авто)-біографічних творів та соціальної історії початку IV династії. *Український історичний збірник*. Вип. 17, 2014. С. 6-33.
18. Романова О. О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні. *Східний світ*. 2003. № 4. С. 82–87.

19. Романова О. О. Культ фараона в стародавньому Єгипті. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 58–65.
20. Романова О. О. Окремі зауваження щодо культу царських матерів за доби Давнього Царства. *Східний світ*. 2004. № 4. С. 78–88.
21. Романова О. Взаємозв'язок жрецьких посад з професійною діяльністю в Єгипті Давнього Царства. *Східний світ*. 1997. № 1- 2. С. 98–105.
22. Товтин Я. І. Військова справа Стародавнього Єгипту за правління Рамзеса II. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2018. Вип. 2 (39). С. 107–110.
23. Яблонський В. В. Дипломатичні відносини Стародавнього Єгипту за правління Тутмоса III з країнами Східного Середземномор'я та Близького Сходу. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія : Історична*. 2017. Вип. 13. С. 84–90.
24. Яблонський В. В. Система логістики давньоєгипетського війська в період Нового царства. *Вісник Кам'янець-подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2017. Випуск 10. С. 514–521.
25. Яблонський В. В. Флот у логістиці давнього Єгипту часів Нового царства. *Іван огієнка і сучасна наука та освіта. Серія філологічна та історична*. 2022. Вип. XIX. С. 260–268.
26. Baker D. D. *Encyclopedia of the Pharaohs. Vol. 1. Predynastic to the Twentieth Dynasty 3300–1069 BC*. Cairo, 2008.
27. Kees H. *Ancient Egypt: A Geographical History of the Nile*. Chicago: University of Chicago Press, 1961. 277 p.
28. Heagren B.H. *The Art of War in Pharaonic Egypt*. Auckland: The University of Auckland. 2010. 528 p.
29. Hoffmeier J. K. *Akhenaten and the origins of Monotheism*. London: Oxford University press, 2015. 293 p.
30. Imhotep Asar. Nsw.t Bjt.g (King) In *Ancient Egyptian: a lesson in paronymy and leadership*. Madu. Ndela Press, 2016. 350 p.

Інтернет ресурси:

1. Вільна доступна пошукова система, яка індексує повний текст наукових публікацій всіх форматів і дисциплін Google Scholar. URL: <https://scholar.google.com.ua>
2. Історія стародавнього світу (англомовний). URL: www.livius.org
3. Історія Давнього Єгипту URL: <http://istoryk.in.ua/starodavniy-yegipet/>

Семінарське заняття № 11-12: Соціально-економічний та культурний розвиток Стародавнього Єгипту (4 год.)

Мета: простежити взаємозв'язок між природними умовами і господарським розвитком Стародавнього Єгипту, схарактеризувати основні види економічної діяльності стародавніх єгиптян та соціальну структуру єгипетського суспільства; систематизувати та поглибити знання про культуру Давнього Єгипту, розглянути особливості розвитку єгипетської культури, особливості релігійних вірувань єгиптян, розширити знання про найвизначніші досягнення людства цього періоду.

План:

1. Іригаційне землеробство та інші галузі сільського господарства.
2. Розвиток ремесла та торгівлі.
3. Соціальна структура єгипетського суспільства, сім'я як його складова.
4. Культура Стародавнього Єгипту.

Ключові поняття: номи, номархи, фараон, візир, мерет, баку, неджеси, іхуті, дебен, ахет, перет, шему, Раннє царство, Середнє царство, Нове царство, Пізнє царство, іригаційне землеробство, водно-земельна сусідська община, ієратика, демотика, мастаба, Сфінкс, муміфікація, піраміда, канони давньоєгипетського мистецтва, портретна скульптура.

Методичні рекомендації:

У першому питанні необхідно звернути увагу на роль природно-кліматичного чинника в розвитку сільського господарства стародавнього Єгипту, який у цьому відношенні ділився на Нижній (дельта) і Верхній (територія від дельти до першого порога). Обидві частини країни істотно відрізнялися одна від одної, що й зумовило їхнє господарське призначення. Важливим є також вказівки античних авторів на щорічні розливи Нілу, що відіграють вирішальне значення в розвитку іригаційної системи. Писемні джерела цього часу дають змогу виокремити основні зернові та садові культури, які висаджували єгиптяни, простежити процес освоєння нових перелогових земель у дельті («Життепис Мечена»). Відносно тваринництва, то треба виділити основний район його розвитку, а також розглянути всебічне значення худоби в господарському житті країни (у землеробстві, торгівлі, ремеслі).

Другий пункт плану передбачає хороше знання природних ресурсів стародавнього Єгипту, які були порівняно невеликі. Основним багатством країни був камінь. Тому необхідно звернути увагу на високий рівень каменотесної справи, що певною мірою можна простежити за джерелами, що збереглися, як античними, так і давньоєгипетськими («Життепис вельможі Уни»). Незайвим буде залучити описи археологічних пам'яток розглянутого періоду. У висновку треба вказати на залежність багатьох видів ремесла (металургія, деревообробка та ін.) від сировини, яку привозили з-за меж Єгипту (мідь, золото, дерево та ін.).

Висвітлення торгівельної діяльності єгиптян потребує висвітлення на основі наявних джерел визначення основних предметів експорту та імпорту. У цьому відношенні особливу увагу треба приділити «Життепису Хуфхора», де докладно описано його експедицію в країну Куш. По-друге, використовуючи карту, необхідно простежити головні напрямки торговельних зв'язків стародавніх єгиптян із сусідніми країнами, виокремивши подорожі в Пунт («Життепис Піопінахта»).

Висвітлюючи *третьє питання*, вкажіть на відсутність чіткої стратифікації єгипетського суспільства, назвіть соціальні групи, які склали еліту та соціальні

низи; вкажіть на зміни в соціальній структурі населення Єгипту періоду Середнього Царства. З'ясуйте правове становище таких груп населення як мерет, неджес, хемуу, баку тощо. Позитивним буде «побудова» соціальної піраміди – від фараона до найнижчого соціального прошарку. При характеристиці давньоєгипетської сім'ї, доцільно підкреслити особливе правове становище жінки, висвітлити умови укладання шлюбу тощо.

Під час підготовки до відповіді на *останнє питання* слід звернути увагу на особливості релігії давніх єгиптян: пережитки тотемізму, обожнювання правителя, багатобожжя тощо. Необхідно охарактеризувати найважливіші культу: культу диких і домашніх тварин, заупокійний культ, культ сонця, культ бога природи, що помирає й воскресає, Осіріса тощо, визначити їхнє місце в ідеологічному житті давньоєгипетського суспільства, пояснити причини тривалого збереження. Охарактеризувати найбільш значимі пам'ятки давньоєгипетської літератури: історичні та релігійно-філософські твори, художню літературу), її жанри (казки, повчання, лірику тощо). Не менш важливо розібратися в досягненнях єгиптян у царині наукових знань, практичних умінь: математиці, медицині, анатомії, географії, астрономії, хімії, літописанні тощо, пояснити причини переважного розвитку саме цих напрямів, пов'язавши їх із господарськими потребами єгипетського суспільства, його практичними потребами. Розповісти про сонячний календар, створений у Стародавньому Єгипті, систему освіти.

Високого розвитку в Єгипті набуло будівельне мистецтво, архітектура. Крім пірамід, дивом стародавньої будівельної техніки є чудові храми і палаци, похоронні споруди тощо. Із архітектурою безпосередньо пов'язані скульптура і живопис, рельєфні зображення і художні ремесла. Тому важливо простежити особливості розвитку архітектури та її основних форм, традицій і прийомів образотворчого мистецтва протягом усіх періодів існування давньоєгипетського суспільства.

Зробити висновок про історичне значення давньоєгипетської культури та її вплив на сусідні народи.

Рекомендована література:

1. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. К. Либідь., 2006. С.18–116.
2. Мустафін О. Справжня історія Стародавнього часу. Харків: Фоліо, 2018. 398 с.
3. Шама О. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 264 с.
4. Антонович М. Листи до мерців. Напис з гробниці Уні. Спір душі з тілом. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966, № 12 (76). С. 44–59.
5. Антонович М. Про приреченого принца. З антології єгипетської літератури. *Сучасність*. 1966. № 8 (68). С. 59–65.

6. Гуцало Л.В. Рабство в Єгипті нового царства. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка): Збірник наукових праць*. Житомир: Полісся, 2014. С. 78–80. URL: http://eprints.zu.edu.ua/13906/1/Людмила_Гуцало.pdf
7. Замаровський В. Їх величності піраміди. Київ: Веселка, 1988. 376 с.
8. Замаровський В. Сім чудес світу. Київ: Веселка, 1979. 356 с
9. З лірики Стародавнього Єгипту / У переспівах Б. Стельмаха. *Зарубіжна література: Тижневик*. 1998. № 34. С. 2.
10. Кошовий О. А. Політика між ритуалом і догматом. (Свобода дій фараона в Стародавньому Єгипті). *Східний світ*. 1994. № 1-2. С. 54–65.
11. Лобановський Б. Б. Мистецтво Стародавнього Єгипту. Нариси. Київ: Мистецтво, 1972. 80 с.
12. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Жінка у Стародавньому. Єгипті: визначення правового статусу та особливості шлюбно-сімейних відносин. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С.87–97.
13. Ореховський В. Торгівля Стародавнього Єгипту. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2017. Вип. 2 (Ч. 2). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2017_2%282%29__11
14. Побут Стародавнього Єгипту. *Історія України*. 2004. № 33 – 34. С. 26–33.
15. Романова О. О. Взаємозв'язок жрецьких посад з професійною діяльністю в Єгипті Давнього царства. *Східний світ*. 1997. № 1-2. С. 98–105.
16. Романова О. О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. Київ, 2011. 380 с.
17. Романова О. О. Стели та інші пам'ятники Давнього Єгипту, що зберігаються в Одеському археологічному музеї. *Східний світ*. 2008. № 2. С. 40 – 46.
18. Ancient Egyptian Literature / M. Lichtheim. Vol. 1-3. The University of California Press, 1973-1980.

Семінарське заняття № 13: Вавилонське суспільство та держава у «Законах Хаммурапі» (2 год.)

Мета: розглянути господарське життя, суспільний устрій Вавилону в період піднесення і розквіту; показати роль законів у житті суспільства.

План:

1. Природно-географічні умови давньої Нижньої Месопотамії. Виникнення та державний устрій держави Хаммурапі.
2. Характеристика законів Хаммурапі як історичного джерела.
3. Соціальні відносини (суспільні стани, професійні групи населення, рабство, громада, сім'я).

4. Господарське життя країни (система землекористування, іригаційне землеробство, тваринництво, ремесла, торгівля та лихварство).

Ключові поняття: Закони Хаммурапі, бюрократичний апарат, авелуми, мушкенуми, вардуми, тамкари, реду, баіру, сібту.

Методичні рекомендації:

При підготовці *першого питання* важливо оцінити значення природно-кліматичного фактору, розташування (з точки зору економічної та політичної географії Передньої Азії III-II тисячоліть до н.е.), етнокультурних факторів (поліетнічність та мультилінгвістичність Месопотамської цивілізації; співіснування різних господарсько-культурних укладів). Доречним буде порівняння з вже вивченою вами цивілізацією стародавнього Єгипту. Припустіть, як позначені вами відмінності могли позначитися на шляхах розвитку цих двох цивілізацій. Для стародавнього Єгипту III-II тисячоліть до н.е. характерно існування стабільної територіальної держави. А який тип держави характерний для Нижньої Месопотамії часів Хаммурапі? Чому?

Друге питання присвячене характеристиці найважливішого джерела з історії старовавилонського суспільства та держави у XVIII ст. до н.е. – законам Хаммурапі, тому слід усвідомити мету створення кодексу, його сутність, розібратися в особливостях релігійно-політичної фразеології запровадження та укладання судовика. Потім необхідно проаналізувати передумови та причини піднесення Вавилону, висвітлити хід боротьби Хаммурапі за гегемонію в Дворіччі та його діяльність як главу держави.

У *третьому питанні*, розбираючись із становим розподілом населення, необхідно познайомитися з найбільш поширеними в науці точками зору на проблему походження авелумів і мушкенумів, їх соціальним та майновим становищем, заняттями тощо. Характеризуючи рабство, слід визначити джерела та категорії рабів, сфери застосування їх праці, становище, зробити висновок про рівні розвитку рабовласницьких відносин у Старовавилонському царстві. Важливо з'ясувати тип громади, її функції, правничий та обов'язки членів громади, причини стійкості сільської громади, ставлення до неї держави. При вивченні сімейних відносин приділити увагу формі сім'ї, майновим правам її глави, статусу рядових членів, правам спадкування тощо.

У *четвертому питанні*, знайомлячись з економікою звернути увагу на розвиток сільського господарства та його основних галузей, ремісничого виробництва, лихварства, визначити форми торгівлі, її характер та роль у господарському житті давньовавилонського суспільства. Не менш важливо розібратися у специфіці аграрних відносин, формах земельної власності та землекористування, їх співвідношенні. При розгляді торгівельних та лихварських

відносин особливо важливими є статті законів, які присвячені тамкарам. У частині вивчення торгівлі особливо цікавим є правове регулювання їхніх відносин із шамалумами. Звернувшись до лихварських операцій, намагайтеся зрозуміти, яку мету при їх правовому регулюванні переслідував цар Хаммурапі. У чому сенс заміни грошових виплат натуральними?

Рекомендована література:

1. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу : Практикум : Навч. посібник для іст. фак. ун-тів. Львів : Вища шк. : Вид-во при Львів. ун-ті, 1985. С. 55–80.
2. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу: навч.-метод. посіб. до нормативної дисципліни професійної підготовки для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія. Частина I. Одеса: Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2020. С. 143–174. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c73036e4-3b16-46eb-9034-1b48c78db710/content>
3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. К. Либідь., 2006. С. 146–159.
4. Ручинська О.А., Сергеев І.П. Історія Стародавнього Сходу: навчально-методичний посібник. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. 108 с.
5. «Кодекс законів Хаммурапі» // Хрестоматія з історії. Стародавнього Світу: В 2 т. / За ред. В.В.Струве. Київ: Радянська школа, 1953. Т.1. С. 139–165.
6. Шама О. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 264 с.
7. Політичні портрети Стародавнього світу : навчальний посібник / укладачі: А. О. Карасевич, К. М. Левківський, В. В. Сокирська, Л. С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. Кн.3. Стародавній Схід. С. 251–320.
8. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Статус жінки на Стародавньому Сході: особливості шлюбно-сімейних відносин у Месопотамії. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 91–106.
9. Любач С.М. Передня Азія. Давній Вавілон. *Історія і правознавство*. 2008. №2. С. 6-8
10. Мустафін О. Справжня історія Стародавнього часу. Харків: Фоліо, 2018. 398 с.
11. Савельєв В. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. №3. С. 5–14.
12. Сухацький Р. П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015 Вип. 31. Том 1. С. 40–46.
13. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Крижна В. В. Суспільний та державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії. Збірник наукових праць*. 2022. № 54. С. 9–25.
14. Van de Mieroop Marc. King Hammurabi of Babylon: a biography. Oxford: Wiley-Blackwell, 2005. 188 p.

Семінарське заняття № 14: Соціально-економічний розвиток Ассирії за «Середньоассирійськими законами» (2 год.).

Мета: розглянути особливості розвитку Ассирії другій половині II тис. до н.е. за «Середньоассирійськими законами».

План:

1. «Середньоассирійські закони» як історичне джерело.
2. Економічний розвиток Ассирії за «Середньоассирійськими законами»: сільське господарство, ремесло, торгівля, лихварство.
3. Соціальна структура ассирійського суспільства за «Середньоассирійськими законами».
4. Державний устрій Ассирії в середньоассирійський період.

Ключові поняття: екзогенне і ендогенне рабство, лімму, ішшакум, рабшак, загарбницькі війни.

Методичні рекомендації:

Висвітлюючи *перше питання* семінарського заняття, зосередьтесь на характеристиці головного джерела з історії Ассирії – «Середньоассирійських законів», у яких відображено практично всі сфери тогочасного ассирійського суспільства. Почніть висвітлювати питання з обставин відкриття законів, визначте час складання документу, його структуру та особливості, ступінь збереження «Середньоассирійських законів».

У *другому питанні* проаналізуйте земельні відносини в ассирійському суспільстві. Зокрема зупиніться на формах землеволодіння (громадській, державній, храмовій, приватній), орендних відносинах, продажу землі.

Аналізуючи розвиток ремесла, зверніть увагу на забезпеченість країни сировиною, а також на те, як це впливало на розвиток ремісничої діяльності, видів ремесла. Важливо зупинитись і на висвітленні розвитку торгівлі, як внутрішньої, так і зовнішньої. Аналізуючи закони, визначте товари, що експортувалися та імпортувалися.

Розглядаючи *третьє питання* семінарського заняття приділіть увагу соціальним відносинам. Зазначте, що в ассирійському суспільстві не було рівності, воно складалося з кількох станів, які відрізнялися за своїми правами. На основі законів з'ясуйте, які це були прошарки суспільства, які права і обов'язки вони мали. Окремо проаналізуйте прошарок рабів, визначте основні джерела та особливості рабства. Зазначте, що як і в інших країнах Стародавнього Сходу, в ассирійській сім'ї було верховенство чоловіка. Посилаючись на закони, з'ясуйте правове становище жінки в сім'ї та в суспільстві, визначте особливості спадкового права.

У *четвертому питанні* зазначте, що впродовж свого існування Ассирійська держава вела завойовницькі війни, відповідно змінювалась її територія, населення, адміністративно-територіальний устрій. Визначте і проаналізуйте ці зміни. Варто

наголосити на тому, що у другій половині II тис. до н.е. Ашшур перетворюється з міста-держави в регіональну державу, що об'єднувала декілька алумів – міських громад.

Рекомендована література:

1. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу : Практикум : Навч. посібник для іст. фак. ун-тів. Львів : Вища шк. : Вид-во при Львів. ун-ті, 1985. С. 55–80.
2. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу: навч.-метод. посіб. до нормативної дисципліни професійної підготовки для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія. Частина I. Одеса: Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2020. С. 175–185. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c73036e4-3b16-46eb-9034-1b48c78db710/content>
3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ: Либідь, 2006. С. 160–189.
4. Рижева Н.О., Горбенко К.В., Кузовков В.В. Історія Стародавнього Сходу : навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти. Миколаїв. 2019. С. 64–70.
5. Ручинська О.А., Сергеев І.П. Історія Стародавнього Сходу: навчально-методичний посібник. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. 108 с.
6. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Статус жінки на Стародавньому Сході: особливості шлюбно-сімейних відносин у Месопотамії. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 91–106.

Семінарське заняття № 15: *Утворення Перської держави Ахеменідів і її структура. Реформи Дарія (2 год.)*

Мета: з'ясувати джерельну базу Стародавнього Ірану, історію створення Перської держави; отримати уявлення про розвиток Перської держави в період царювання Кіра II, Камбіза II, Дарія I; розкрити причини загибелі Перської держави.

План:

1. Джерела з історії держави Ахеменідів. Написи перських царів. Господарські документи. Античні джерела про Ахеменідів.
2. Створення Перської держави Кіром Великим. Правління Кіра та Камбіза. Соціальна структура держави Ахеменідів.
3. Переворот Гаумати й утвердження влади Дарія I: версії подій.
4. Реформи Дарія I та організація державної влади в Перській державі.
5. Релігійна політика Ахеменідів.

Ключові поняття: переворот Гаумати, реформи, сатрапії, «безсмертні».

Методичні рекомендації:

Відповідаючи на *перше питання* семінарського заняття проаналізуйте основні джерела: написи перських царів, господарські документи, античні джерела про Ахеменідів, які дають змогу розібратися в особливостях управління Перською державою, методах і формах експлуатації підкорених народів.

У *другому питанні* безсумнівний інтерес представляє вивчення процесу виникнення держави у перських племен, її піднесення і розширення території під час завоювань Кіра II і Камбіза, а також особливостей Перської держави, пов'язаних з економічними, етнічними, релігійними та іншими відмінностями областей, які входили до її складу.

У *третьому питанні* потрібно визначити характер перевороту Гаумати, цільову спрямованість його діяльності, проаналізувати події, пов'язані з воцарінням Дарія I. Найважливішим джерелом з цього питання є «Бехістунський напис», що детально описує прихід Дарія I до влади і його перші заходи після вступу на престол. Зіставте сказане в ньому з інформацією наскельного напису з Накші-Рустама. Порівняйте потім версію подій, запропоновану самим Дарієм I, з розповіддю Геродота. Задумайтеся про причини розбіжностей між цими версіями. Зіставте розповіді про повстання Вавилону з наведеними в хрестоматіях вавилонськими «документами часу правління самозванців». Поставивши собі питання про причини смути напередодні та за воцаріння Дарія I, проаналізуйте стан перської державності до кінця правління Кіра II.

У *четвертому питанні* використовуючи дані Геродота, Ксенофонта, уривки з написів і указів, охарактеризуйте організацію управління Перською державою, сутність і зміст адміністративної та фінансової реформ, нову систему податків і повинностей, військову справу, устрій служби зв'язку тощо. З'ясуйте причини невдачі такого важливого починання як судова реформа та зробіть висновок про значення перетворень, здійснених Дарієм I для подальшого розвитку держави Ахеменідів.

Відповідаючи на *п'яте питання* слід зосередити увагу зороастрійське віровчення, яке викладене в «Авесті». Зазначте, що зороастризм остаточно сформувався і став державною релігією при Ахеменідах.

Рекомендована література:

1. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 томах / переклад В. Л. Гончарова. Київ : Видавництво АСТ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
2. Блек Джеремі. Історія світу : від найдавніших часів до сьогодення / переклад О. Буйвол. Київ : Vivat, 2021. 256 с.

3. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ: Наукова думка, 1993. 576 с. URL: https://archive.org/details/istorii_h (Кн.1. С. 67–70. URL: https://archive.org/details/istorii_h/page/14/mode/1up?view=theater)
4. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу: навч.-метод. посіб. до нормативної дисципліни професійної підготовки для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія. Частина I. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2020. С. 188–210. (Маніфест Кіра (С. 188–189), 3 «Історії» Геродота про завоювання Кіром Вавилону (С. 189–190), Бехістунський напис (С. 199–210)) URL: <https://dpspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c73036e4-3b16-46eb-9034-1b48c78db710/content>
5. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. К. Либідь., 2006. С. 316–344, 349–358.
6. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу: навчальний посібник для пед. ін-тів. Київ: Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с.
7. Гуцало Л. В., Козел А. Зороастризм: проблема місця і часу виникнення вчення. Матеріали ІХ Волинської *Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 3-4 листопада 2017.)*: Збірник наукових праць. Житомир: Полісся. 2017. С. 150–152.
8. Коломоець С. Греко-перські війни. *Історія України*. 2008. №1. С. 12–14.
9. Печеніна Н. Греко-перські війни (Vст. До н.е.). *Історія в школі*. 2003. №10. С. 37–47.
10. Шиліна П. Перська держава. *Історія України*. 2007. №1. С. 20–23.
11. The-Zend-Avesta. URL: <https://ar.islamforchristians.com/wp-content/uploads/The-Avesta.pdf>
12. Sumerian, Akkadian, Neo-Sumerian/ur III, Babylonian, Assyrian, Persian / Lisa Ackerman, Dr. Jeffrey A. Becker, Dr. Senta German, Sebastian Hageneuer, Dr. Beth Harris and Dr. Steven Zucker. Brooklyn : Smarthistory, 2019. 78 p.
13. Waters M. Ancient Persia. A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE. New York: Cambridge University Press, 2014. P. 52–87.

Семінарське заняття № 16: Суспільно-політичний та економічний розвиток держав Східного Середземномор'я в I тис. до н. е. (2 год.)

Мета: розглянути особливості господарського життя і суспільного устрою держав Східного Середземномор'я.

План:

1. Фінікія та Сирія в I тис. до н. е.
2. Утворення єврейської держави у стародавній Палестині. Держава Давида і Соломона.
3. Розпад Ізраїльсько-Іудейського царства. Рух пророків та реформи Іосії.

Ключові поняття: Східне Середземномор'я, піратство, колонія, Біблія, Яхве, євреї.

Методичні рекомендації:

При підготовці до *першого питання* семінару, зазначте, що активний розвиток і піднесення Фінікії та Сирії припадає на I тис. до н.е. Приділіть увагу суспільно-політичному розвитку країн. Варто наголосити на тому, що це були монархічні держави, де правителі не обожнювалися, а у внутрішній політиці вони часто залежали від міських громад. Зосередьтесь і на характеристиці господарського розвитку цих східносередземноморських країн, особливо торгівлі та пріоритетних галузей.

Готуючись до відповіді на *друге питання*, студент повинен усвідомити, що проникнення давньоєврейських племен у Палестину було тривалим процесом і не супроводжувалося повним знищенням місцевого ханаанейського населення. Розкрийте стану організації давніх євреїв та причини утворення держави. Ознайомтеся з Біблійною версією правління Саула, Давида та Соломона. Перелічіть заходи, вжиті цими царями для створення та зміцнення центральної влади, покажіть основну особливість їхнього правління – племінні протиріччя та роль жрецтва.

У *третьому питанні* поясніть причини занепаду держави після смерті Соломона. Висвітліть соціальну структуру суспільства Ізраїльсько-Іудейського царства. Обов'язково порівняйте становище Ізраїлю та Іудеї, проаналізуйте особливості їх соціально-економічного та політичного життя. Окремої уваги приділіть висвітленню руху пророків та реформ Іосії.

Рекомендована література:

1. Біблія (будь-яке видання).
2. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу : Практикум : Навч. посібник для іст. фак. ун-тів. Львів: Вища школа: Вид-во при Львів. ун-ті, 1985. 223 с.
3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ: Либідь. 2006. С. 256–303.
4. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу: навч.-метод. посіб. до нормативної дисципліни професійної підготовки для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія. Частина I. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2020. С. 86–111.
5. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу: навчальний посібник для пед. ін-тів. Київ: Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с.

Семінарські заняття № 17-18: *Давньоіндійське суспільство і держава у I тис. до н.е. за «Артхашастрою» і «Законами Ману» (4 год.)*

Мета: ознайомитися з найдавнішими цивілізаціями долин річок Інду та Гангу; удосконалити навички встановлення взаємозв'язку між географічним розташуванням і господарським розвитком країни, висвітлити різні наукові підходи до арійського вторгнення в Індію.

План:

1. Характеристика джерел. Особливості «Артхашастри» і «Законів Ману» як пам'яток.
2. Історична ситуація в Індії у першій половині I тис. до н.е. Арії.
3. Особливості економічного розвитку Стародавньої Індії.
4. Станова система в давньоіндійському суспільстві та її походження.
5. Староіндійське суспільство (залежне населення, сільська громада та патріархальна сім'я).

Ключові поняття: Індська (Хараппська цивілізація), Ар'яварта, Мохенджо-Даро, арії, варни, касти, брахмани, кшатрії, вайші, шудри, ачхуті, «Закони Ману».

Методичні рекомендації:

Кількість збережених до нашого часу давньоіндійських рукописів (пам'яток епіграфіки) вкрай невелика. Тим більше значення для реконструкції її історії мають тексти, що зберігалися і передавалися багато століть у потоці письмової традиції. З огляду на це оцініть значення «Дхармашастри Ману» («Законів Ману») і «Артхашастри Каутільї» як історичних джерел, зверніть особливу увагу на питання про призначення і дискусію про датування цих творів.

Готуючи *друге питання*, зверніть увагу на розмаїття природно-кліматичних умов і етно-культурних складових давньоіндійської цивілізації. Поміркуйте над тим, чи могли сприяти ці природно-кліматичні умови складанню в Індії єдиної централізованої держави та етно-культурній уніфікації. А чи велика була в Індії потреба в іригаційному землеробстві?

Окремої уваги приділіть Хараппській цивілізації, зокрема основним її центрам (Ракхігархі, Мохенджо-Даро, Хараппа, Лотхал), причинам загибелі цивілізації; заселенню Північної Індії арійськими племенами, появі цивілізації у долині Гангу.

У *третьому питанні* охарактеризуйте основні види діяльності давніх індійців: іригаційне землеробство, тваринництво, ремісництво та торгівлю.

Щодо *четвертого питання*, то думки з проблеми виникнення варнакастового ладу сильно різняться. Спробуйте визначити для себе, що є «варна», і що є «каста (джаті)». Як співвідносяться ці поняття? Поміркуйте над істотними відмінностями варнакастового ладу від системи станів, відомої вам, скажімо, за матеріалами

старовавилонськими чи хеттськими. Які гіпотези походження варнакастового ладу вам відомі? Яка з них видається найімовірнішою і чому?

Проаналізуйте проблему соціальної мобільності, взаємовідносини брахманів і кшатріїв.

У *п'ятому питанні*, аналізуючи староіндійське суспільство, зупиніться на характеристиці залежного населення. Поміркуйте над походженням і характером форм залежності. Простежте сфери використання залежних різних категорій. Особливу увагу зверніть на співвідношення понять свободи й рабства із становою структурою суспільства. Чому деякі античні автори стверджували, що в Індії немає рабів?

Також розкрийте суть міської та сільської общин, на основі законів покажіть організацію влади в них. Зверніть увагу на основну суспільну ланку – патріархальну сім'ю. З'ясуйте умови укладення шлюбу, підстави для розірвання шлюбу тощо.

Рекомендована література:

1. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 томах / переклад В. Л. Гончарова. Київ : Видавництво АСТ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
2. Блек Джеремі. Історія світу : від найдавніших часів до сьогодення / переклад О. Буйвол. Київ : Vivat, 2021. 256 с.
3. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 149-162, 194
4. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. 3-тє вид. Київ: Либідь, 2006. С. 374–448.
5. Крижанівський О.П. Соціально-економічне життя Стародавньої Індії. *Історія України*. 2001. №9. С.125.
6. Політичні портрети Стародавнього світу : навчальний посібник / укладачі: А. О. Карасевич, К. М. Левківський, В. В. Сокирська, Л. С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. Кн.3. Стародавній Схід. С. 321–381.
7. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу: навчальний посібник для пед. ін-тів. Київ: Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с. Розд. XXI.
8. Smith V. *The Oxford History of India*. Wentworth Press, 2016.

Семінарські заняття № 19-20: *Стародавній Китай у III ст. до н. е. – II ст. н. е. (4 год.)*

Мета: з'ясувати особливості природно-кліматичних умов, населення, історію створення найдавніших держав у Китаї; удосконалювати навички визначення загальних закономірностей і особливостей у розвитку стародавніх держав;

розглянути особливості розвитку імперій Цінь і Хань; дати оцінку діяльності держави щодо організації суспільного життя в Стародавньому Китаї.

План:

1. Джерела з історії Стародавнього Китаю, їх загальна оцінка. Періодизація історії Стародавнього Китаю.

2. Держава Шань-Інь (XVI – XI ст. до н.е.), доба Чжоу та Чжаньго (XI – III ст. до н.е.).

3. Погляди Конфуція на державу і політику (роль Конфуція в історії, конфуціанське ідеальне суспільство).

4. Реформи Шан Яна (легістська модель держави) в державі Цінь та її посилення.

5. Об'єднання Китаю державою Цінь та створення імперії Цінь.

6. Соціально-економічний і політичний розвиток Китаю в період правління ранньої династії Хань.

Ключові поняття: Великий Шовковий шлях, Східна Хань, Західна Хань, легізм, конфуціанство, реформи Шан Яна, реформи Ван Мана, повстання «червонобрових», повстання Жовтих пов'язок.

Методичні рекомендації:

Готуючи *перше питання*, зверніть увагу на давньокитайські писемні пам'ятки: китайська епіграфіка, китайська класична література, господарські документи. Основними джерелами є уривки з «Історичних записок» Сима Цяня, з «Ранньої Ханьської історії» Бань Гу, «Пізньої Ханьської історії» Фань Є. Висвітліть інформацію про матеріали археологічних розкопок на території Китаю. Зупиніться на періодизації давньокитайської історії.

У *другому питанні* охарактеризуйте правління династії Шан-Інь, особливості господарської діяльності шанців, систему суспільних відносин, торкніть питання політичної централізації держави Шань-Інь та причин занепаду шанської держави. Щодо другої частини питання, то у відповіді зазначте, що в держава Чжоу була політично зрілішою за Шан-Інь.

У *третьому питанні* варто зупинитися на одному з головних суспільно-політичних вчень – конфуціанстві, передовсім на конфуціанських ідеях щодо перебудови суспільства. Чи реалістичною, на Ваш погляд, була конфуціанська модель суспільства?

Під час підготовки запитання *четвертого питання* доречним буде зупинитися на основних положеннях легістського вчення та його вплив на практику державного управління.

Також зазначте, що у IV ст. до н. е. у багатьох давньокитайських царствах було проведено соціально-політичні реформи, спрямовані на остаточний злам системи суспільних відносин, що зжила себе. Ініціаторами цих реформ були

представники легістської школи, більшість яких прагнула не тільки сформулювати свою точку зору на методи розв'язання соціальних проблем сучасності, а й здійснити її на практиці. У царстві Цінь проведення реформи запропонував Шан Ян. Висвітліть суть цих реформ та їх значення у посиленні царства Цінь.

У *п'ятому питанні* семінару зосередьтесь на передумовах виникнення першої централізованої держави в Китаї – Цінь та змінах, які відбулися в усіх сферах життя давньокитайського суспільства до середини III ст. до н.е., зокрема на розвитку товарно-грошових відносин, налагодженні постійних господарських зв'язків між окремими царствами, процесі подальшої консолідації китайської народності тощо.

Потім необхідно познайомитися з перебігом об'єднання території Стародавнього Китаю під владою династії Цінь, реформами Цінь Шухуана, спрямованими на ліквідацію політичної та економічної роздробленості, і його зовнішньою політикою. Виділіть найважливіші перетворення Цінь Шихуанді та визначте їхні цілі. Яким способом політичної дії надавав перевагу цей імператор. Насамкінець оцініть ступінь впливу легістського вчення на перетворення Цінь Шихуанді.

Щодо відповіді на *шосте питання*, то потрібно вивчити обставини приходу до влади правителів династії Хань, заходи перших ханьських царів у царині внутрішньої політики та їхню цільову спрямованість, причини деяких поступок на користь селянства, знаті та їхні наслідки. Знайомлячись із «Золотим століттям» У-ді, з'ясувати суть реформ, пов'язаних із подальшою централізацією управління державою; досягнення в зовнішній політиці, що сприяли розширенню території імперії Хань і налагодженню зв'язків з іншими цивілізаціями. Насамкінець слід розібратися в особливостях соціально-економічних відносин у Китаї у I ст. до н. е. – початку I ст. н. е.

Рекомендована література:

1. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. 3-тє вид. Київ: Либідь, 2006. С. 452–546.
2. Величко В.В. Регіональне управління у давньокитайській державі: від родового до адміністративного принципу. *Східний світ*. 2007. №2. С. 89–107.
3. Заєць А. П. Світоглядні основи права Стародавнього Китаю. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 3. С. 55–62.
4. Політичні портрети Стародавнього світу : навчальний посібник / укладачі: А. О. Карасевич, К. М. Левківський, В. В. Сокирська, Л. С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. Кн.3. Стародавній Схід. С. 382–481.
5. Космина В.Г. Китайська цивілізація: формування смислової системи Комунікацій. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Серія «Історичні та політичні науки». 2011. Вип. 11. С.70–76.

6. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
7. Кошовий С. Періодизація періоду Чжаньго: дискусійні питання. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 43. С. 137-141.
8. Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 45. С. 137-148.
9. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Курас Д. І. Державний і суспільний лад, право та судова система Стародавнього Китаю: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії*. 2023. Вип. 57. С. 9–29.
10. Ideology of Power and Power of Ideology in Early China. Edited by Yuri Pines, Paul R. Goldin and Martin Kern. Leiden: Brill Academic Pub, 2015. 348 p.
11. Watson B. Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China. New York: Columbia University Press, 1958. 276 p.
12. Lewis M. E. The Early Chinese Empires: Qin and Han. Cambridge, 2007. 336 p. (P.46-50).
13. Pines Y. The Question of Interpretation: Qin History in Light of New Epigraphic Sources. *Early China*. 2004. Vol. 29. P.1–44.
14. Pines Y., Defoort C. Chinese Academic Views on Shang Yang since the Openup-and Reform Era. *Contemporary Chinese Thought: Translations and Studies*. 2015. Vol. 47(2). P. 59–68.
15. The Cambridge History of China. Vol. 1: The Ch'in and Han Empires, 221 BC–AD 220. Ed. by D.Twitchett and M. Loewe. Cambridge, 1986. 1024 p.
The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. Ed. by M.Loewe and E.L.Shaughnessy. Cambridge, 1999. 1148 p.
16. The Cambridge history of China. General editors D. Twitchett and J.K. Fairbank / D. Twitchett, J.K. Fairbank. Vol. I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.–A.D. 220. Cambridge, 2008. P. 103–222.
17. Sanft C. Communication and Cooperation in Early Imperial China: Publicizing the Qin Dynasty. Albany, NY: State University of New York Press, 2014. 261 p.
18. Sanft C. Shang Yang Was a Cooperator: Applying Axelrod's Analysis of Cooperation in Early China. *Philosophy East and West*. 2014. Vol. 64. Part 1. P. 174–191.

МОДУЛЬ III ДАВНЬОГРЕЦЬКА АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Семінарське заняття № 20: *Стародавньогрецьке суспільство за даними «Іліади» та «Одіссеї» (2 год.)*

Мета: дати характеристику поемам Гомера «Іліада» та «Одіссея» як історичним джерелам; з'ясувати особливості суспільних відносин та господарської діяльності греків у передполісний період.

План:

1. Характеристика «Іліади» та «Одіссеї» як історичних документів.
2. Економіка Стародавньої Греції XI – IX ст. до н. е.
3. Суспільний лад за даними «Іліади» та «Одіссеї».
4. Політичний лад Греції XI – IX ст. до н. е.

Ключові поняття: гомерівський (передполісний період), Гомер, «гомерівське питання», базилей, темена, ойкоси, клери, деміурги, демос, агора, геронти, «військова демократія», патріархальне рабство, метанасти.

Методичні рекомендації:

При підготовці *першого питання* семінарського заняття необхідно почати із з'ясування значення гомерівських поем як особливого виду історичного джерела. Для початку ознайомтесь із навчальною та науковою літературою, а вже потім опрацюйте тексти «Іліади» та «Одіссеї».

Зверніть увагу на те, що поема «Іліада» була створена автором раніше, ніж «Одіссея». Свідченням цього твердження є те, що залізо в «Одіссеї» згадується частіше, ніж в «Іліаді». Поясніть причину цього явища.

Висвітлюючи питання, варто приділити увагу «гомерівському питанню», а саме: авторства, історії створення, оцінки цих поем в історіографії.

При характеристиці *другого питання*, значної уваги приділіть розвитку сільського господарства грецьких племен (землеробству, скотарству, маслинництву, виноградарству, садівництву, городництву), знаряддям сільськогосподарської праці, робочій силі, особливостям землекористування і землеволодіння. На підставі даних поем спростуйте твердження деяких істориків про панування у той час приватної власності на землю.

Висвітлюючи розвиток ремісничого виробництва бажано зацентувати увагу на становищі деміургів у суспільстві, на роль і значення їхньої діяльності в житті грецьких племен; знаряддя і техніку виробництва, спеціалізацію професій. З'ясувати, чи відбулося відокремлення ремесла від землеробства.

При характеристиці торгівлі визначте ступінь її розвитку, з'ясувати значення другої та третьої форм суспільного розподілу праці і їх місце в передполісному

суспільстві. Висвітлюючи рівень розвитку торгівлі в гомерівській період, зосередьтесь на процесі купівлі-продажу, кількість і якість виробів, що продаються, їх асортимент; зазначте, що слугувало мірилом вартості, яка роль обміну в розвитку торгівлі, чи існувало виробництво на продаж, хто виступав у ролі торгових посередників тощо.

Висвітлюючи *третє питання* щодо суспільного ладу, зверніть увагу на майнову диференціацію демосу, встановіть економічну і політичну основу могутності родоплемінної знаті, визначте гостроту суперечностей між знаттю і простим народом, з'ясуйте характер експлуатації вільної праці і становище сільських общинників. Окремої уваги приділіть питанню про рабство: джерела, склад і чисельність рабів, їх становище, форми експлуатації, сферу застосування рабської праці та загальний рівень розвитку рабства. Доцільно було б порівняти рабство у гомерівській період із стародавньосхідним.

У *четвертому питанні* доречним буде висвітлення питання про військову організацію у гомерівській період. На основі поем покажіть особливості військового мистецтва стародавніх греків, їх озброєння, відтворіть картину битв. Важливо враховувати, що в «Іліаді» та «Одіссеї» поет відобразив і легенди мікенської доби, і сучасний автору час. Зверніть на те, що в цей час спостерігається відхід від стародавньої війни племені проти племені в систематичний розбій на суші і на морі з метою захоплення худоби, рабів і скарбів, перетворення війни на регулярний промисел.

Особливу увагу приділіть роботі органів управління в XI-IX ст. до н.е., Важливо пояснити, чому політичну організацію цього періоду в науковій літературі називають «військовою демократією». На конкретних прикладах, цитуючи джерела, висвітліть функції басилеїв і ради старійшин, простежте поступове зниження ролі народних зборів і узурпацію родовою знаттю влади царів. Особливу увагу зверніть на подвійний характер політичної організації грецького суспільства, визначте, які риси гомерівського суспільства свідчили про розклад первіснообщинного ладу та зародження державності.

Підводячи підсумок заняття, варто зазначити, що гомерівський період займає особливе місце в грецькій історії. Це був період не тільки занепаду і культурного застою, але це був і час концентрації сил перед новим стрімким підйомом. Соціально диференційоване суспільство і держава, що існувала в Греції в період розквіту мікенської цивілізації, зароджується тут знову, але вже в інших масштабах у формі полісу.

Рекомендована література:

1. Антична література : навч. посіб. / Ковбасенко Ю. І. 2-ге вид., розшир. та доповн. К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. 248 с.
2. Гомер. Іліада / пер.із старогрец. Б. Тена. Харків: Фоліо, 2017. 412 с.
3. Гомер. Одіссея / пер.із старогрец. Б. Тена. Харків: Фоліо, 2008. 574 с. (АБО Гомер. Одіссея / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України; пер. із старогр. Б. Тена ; передм. К.С. Забаріла. Харків : Фоліо, 2008. 574 с.)

4. Гомерова «Іліада»: прозовий переклад / переказала К. І. Гловацька. Київ: Веселка; Тернопіль : Навчальна книга - Богдан, 2006. 197 с.
5. Гомерова «Одіссея» / переказ. К. І. Гловацька. 3-є вид. Київ: Веселка; Просвіта, 2005. 152с.
6. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т.1. Стародавня Греція. Чернівці: Наші книги, 2007. С. 193–212.
7. Балух В.О. Б 208 Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т.3. Практикум. Чернівці: Наші книги, 2008. 681 с.
8. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій для студентів істор. спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / В.О. Балух, Ю.І. Макар. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С.53–72.
9. Гуцало Л. Генеза гендерної рівності в Стародавній Греції. Літопис Волині. 2022. № 3. С. 199–204. URL: http://eprints.zu.edu.ua/34510/1/Гуцало%20Л.В._Текст.pdf
10. Забарило К.С. Гомерова «Одіссея» та її місце в світовій літературі // Гомер. Одіссея. Київ: Дніпро, 1968. С. 5–24
11. Мельник Г. Г. Гомер як свідок історії. *Питання літературознавства*. 2003. Вип. 10. С. 159–161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pl_2003_10_38.
12. Отрощенко В.В. Троя в дискурсі української археології. *Археологія*. 2018. № 4. С. 5–10.
13. Ставнюк В.В. Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно-економічний аспект). *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2005. № 4. С. 200–208.
14. Ставнюк В.В. Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно-політичний аспект). *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2005. № 5. С. 191–198.
15. Dickinson Oliver T.P.K. Schliemann's contribution to Greek Bronze Age archaeology: Was he really the «father of Mycenaean archaeology»? A archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects. Myth – History – Science / eds. George Styl. Korres, Nektarios Karadimas, Georgia Flouda. Athens, 2012. P. 391–400.
16. Homer's Iliad: A Commentary on the translation of Richmond Lattimore / ed. Norman Postlethwaite. Exeter, UK: Exeter University Press, 2000. VIII, 324p.
17. Hutsalo L. The role of women in the social and political life of Ancient Athen. *Grail of Science*. 2022. No 16. P. 582–584.
18. Lang Andrew. Homer and His Age. London, New York, Bombay : Longmans, Green, and Co. 1996. XIV, 336 p.
19. Visser E. Homer and oral poetry // Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer / eds. S. Deger-Jalkotzy, I.S. Lemos. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. P. 427–437.
20. Schliemann Henry. Ithaque, le Péloponnèse, Troie: Recherches archéologiques par. Paris: C. Reinwald, 1869. [1], XVI, 232 p. URL: https://archive.org/details/bub_gb_P9zC9mUI91sC/page/n233

21. Siebert M. Homers Schiffskatalog: Flottenschau vor dem «Seevölkersturm». 18 s.
URL: <http://homersheimat.de/res/pdf/Homers-Schiffskatalog.pdf>
22. Siebert M. Seevölkerodyssee: Die ägyptischen Tempelreliefs im Lichte der Homerischen Epen. 2016. 20 s. URL: <http://homersheimat.de/res/pdf/Seevoelkerodyssee.pdf>

Семінарське заняття № 21: Атенський поліс у VI ст. до н.е. (2 год.)

Мета: розглянути особливості державного устрою Атен; простежити шляхи формування основ атенської демократії.

План:

1. Політичне становище в Аттиці в період панування евпатридів. Кілонова смута і законодавство Драконта.
2. Реформи Солона, їх соціально-економічне і політичне значення. Аристотель і Плутарх про Солона та його законодавчу діяльність.
3. Політична боротьба в Афінах в другій половині VI ст. до н. е. Тиранія Пісістрата і Пісістратидів.
4. Реформи Клістена, їх роль у формуванні демократичної держави.

Ключові поняття: синойкізм, Кодр, евпатриди, фети, змова Кілона, закони Драконта, сейсахтея, тимократія, пентакосіомедимни, трикосіомедимни, зевгіти, фети, еклесія, геліея, тиранія, педіеї, паралії, діакрії, «роз'їзні суди», тритії, демі, ефеби, остракізм, буле (рада п'ятисот), колегія десяти стратегів, клерухи.

Методичні рекомендації:

При підготовці семінарського заняття, здобувачі мають зрозуміти, що атенська держава виникла з родового ладу, трансформуючи його управлінські структури або ж упроваджуючи нові органи управління.

У першому питанні семінарського заняття зазначте, що VIII — VI ст. до н.е. в історії Атен – період економічного та політичного панування родової знаті – евпатридів, яким протистояв безправний демос. Державний лад у цей час був олігархічним – вся влада була зосереджена в ареопазі.

При висвітленні питання проаналізуйте причини загострення соціальних суперечностей, суть і значення змови Кілона, зупиніться результатах та перспективах політичної боротьби в атенському суспільстві у VII ст. до н.е. Обо'язково слід зазначити про важливість для розвитку атенського полісу запису законів Драконта.

Даючи відповідь на друге питання, розкрийте демократизм реформ Солона, вкажіть на компромісний характер його реформаторської діяльності. Використовуючи дані джерел, висвітліть ставлення різних соціальних шарів до діяльності архонта.

У третьому питанні, передусім, розкрийте причини виникнення ранньогрецької тиранії, а потім розкрийте суть тиранії Пісістрата. Використовуючи джерела, проаналізуйте політичну обстановку в Атенах після реформ Солона та протистояння трьох політичних сил (періеків, параліїв і

діакріїв); відомості про Пісістрата, його соціальне походження, обставини приходу до влади.

При висвітленні *четвертого питання* семінарського заняття з'ясуйте обставини приходу до влади в атенському полісі Клістена. Зазначте, що його реформи стали важливим етапом у формуванні атенського демократичного полісу, сприяли завершенню тривалого періоду боротьби між знаттю та демосом. Важливо підкреслити, що у ході цієї боротьби остаточно оформляється Атенська держава у формі демократичної республіки.

Рекомендована література:

1. Арістотель Політика / Арістотель ; пер. з давн. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
2. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
3. Плутарх. Солон (уривки) // Антична література: Хрестоматія. Упорядник О.І.Білецький. Київ: Радянська школа, 1968 (2-ге видання). С. 351-356. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/587/#01>
4. Плутарх. Перікл. // Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. С. 5-62. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/580/#1>
5. Перикл. Афінська демократія // Демократія: Антологія. Київ: Смолоскип, 2005. С. 220–230.
6. Солон. Вірші // Золоте руно. З античної поезії: Збірка. Київ: Веселка, 1985. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printoutof.php?id=381&bookid=0>
7. Солон. Елегія до афінських громадян [фрагменти] // Антична література: Хрестоматія. Упорядник О.І.Білецький. Київ: Радянська школа, 1968 (2-ге видання). С. 351-356. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/533/>
8. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій для студентів істор. спеціальностей вищ. навч. закладів освіти. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С.141-156.
9. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т.1. Стародавня Греція. Чернівці: Наші книги, 2007. С. 193–212.
10. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці : Наші книги, 2016. Т.3: Практикум. 543 с.
11. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія стародавнього світу. Практикум. Львів: Вища школа, 1965. С. 12 –144.
12. Закони Драконта (621 р. до н. е.). Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 69–70.
13. Історія Давньої Греції. Чернівці: «Місто», 2022. 552 с.
14. Вдовичин І. Я. Реалізація свободи особи в Стародавній Греції (політико-правові ідеї і державно-правові механізми). *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 419-431. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50595852.pdf>
15. Голованов С.О. Афіни та Спарта напередодні Пелопоннеської війни. *Гілея*. 2013. № 72. С. 189-195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_36

16. Гуцало Л. Значення реформи ареопагу Ефіальта. Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Житомир, 2015. С.78-80. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19500/1/Людмила_Гуцало.pdf
17. Гуцало Л. Феномен давньогрецького поліса. Науковий діалог «Схід-Захід»: Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. 2015. Т. 2. С. 187-189. URL: [http://eprints.zu.edu.ua/18906/1/ГУЦАЛО%20\(1\).pdf](http://eprints.zu.edu.ua/18906/1/ГУЦАЛО%20(1).pdf)
18. Гуцало Л. Генеза гендерної рівності в Стародавній Греції. Літопис Волині. 2022. № 3. С. 199–204. URL: http://eprints.zu.edu.ua/34510/1/Гуцало%20Л.В._Текст.pdf
19. Історія Стародавньої Греції та Риму: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту. / уклад. Л. В. Гуцало Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018. 100 с.
20. Левчук М.В. Обмеження прав громадян в Стародавніх Афінах. *Право і громадянське суспільство*. 2017. №3-4. С. 36-43. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/287-obmezheniya-prav-hromadyan-v-starodavnikh-afinakh-levchuk-m-v>
21. Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / упоряд. О. І. Терех, Я. Г. Оксюта. Київ: Укр. письменник, 1994. 174 с.
22. Нечитайло В. В. Реформи Солона в інтерпретації Діогена Лаертського. *Політологічні студії: зб. наук. пр.* 2011. Випуск 2. С. 133-141. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38808/13-Nechitaylo.pdf?sequ>
23. Розумюк В.М. Пелопоннеська війна: внутрішньополітичні детермінанти зовнішньої політики. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 52-63. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/prwh_2016_1_6.pdf
24. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. Київ. «Аквілон-Плюс». 2005, 216 с. URL: https://www.academia.edu/34762925/Ставнюк_В_В_Становлення_Афінського_поліса_Stavnyuk_V_The_Forming_of_the_Athenian_Polis_pdf
25. Ставнюк В.В. Демократія антична: зміст і форма. *Круглий стіл «Демократія: античні витоки – сучасні виклики»*, 01 грудня 2019 року. Абстракти доповідей Київ, 2019. С. 10-11
26. Ставнюк В.В. До питання щодо методів у політичній боротьбі за демократизацію Афінського суспільства (від реформ Солона до Ефіальта: VI ст. пер. пол. V ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2007. Вип. 16. С. 16-21.
27. Ставнюк В.В. Початок і методи проведення реформ Солона. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2004. № 75. С. 112-115.
28. Ставнюк В.В. Завершення реформ Солона у відображенні історичної традиції. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2004. № 4. С.254-257.
29. Яковлева Л. І. «Дамоклів меч» влади: чинники легітимності в античних Афінах. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 2(38). С. 44-45.

30. Adkins L. Life in Ancient Greece. Oxford University Press, 1997.
31. Hutsalo L. The role of women in the social and political life of Ancient Athen. *Grail of Science*. 2022. № 16. P. 582-584. URL: <https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/issue/view/17.06.2022/3>
32. Rhodes P.J. Ancient Democracy and Modern Ideology. London, 2003.

Семінарське заняття № 22: *Спартанський поліс у VII–V ст. до н.е. (2 год.)*

Мета: з'ясувати особливості становлення і розвитку спартанської держави в архаїчний період.

План:

1. Початок формування спартанського полісу. Мессенські війни.
2. Соціальна структура спартанського полісу:
 - а) спартіати, «грумада рівних»;
 - б) ілоти;
 - в) періеки;
3. Політична організація спартанської держави:
 - а) герусія;
 - б) ефорат;
 - в) апелла;
 - г) військова організація.
4. Побут та система виховання спартанців.

Ключові поняття: Мессенські війни, Лікурґ, ретри, архагети, герусія, ефорат, апелла, ілоти, періеки, апофора, громада рівних, сиситії, криптії, педоном, Пелопоннеський союз.

Методичні рекомендації:

Пристаюючи до вивчення *першого питання* семінару, важливо врахувати що джерельна база з історії Стародавньої Спарти нечисленна, відсутні історичні твори, написані самими спартанцями, а автори інших грецьких полісів далеко не повно були обізнані з ранньою історією спартанської держави.

При з'ясуванні головних особливостей утворення Спарти зазначте, що вона виникла як безпосередній результат завоювання значних чужих територій, для панування над якими родовий лад не давав ніяких засобів і переваг. Спартанська держава стала результатом завоювання дорійцями території Лаконії. Тому доцільно розглянути питання про дорійське переселення в Пелопоннесі та підкорення ахейських поселень у Лаконіці.

Також приділіть увагу експансіоністській політиці Спарти, як була спрямована на завоювання сусідньої Мессенії. Наголосіть на тому, що мессенські війни стали результатом внутрішніх суперечностей, які були характерні для дорійського суспільства VIII-VII ст. до н. е. Тому боротьбу Спарти за оволодіння Мессенією потрібно розглядати у зв'язку з особливостями її соціально-економічного та політичного розвитку.

У *другому питанні* розгляньте соціально-станову структуру спартанського суспільства. Проаналізуйте сутність соціально-економічних реформ Лікурґа.

Зупиніться на характеристиці спартанської «громади рівних»; переіків – особисто вільного населення полісу; ілотії – специфічної форми рабства, відмінної від класичного рабства.

Виділяючи в соціально-економічній структурі спартанської держави ряд архаїчних рис (вікові групи, своєрідність сімейно-шлюбних відносин та ін.), підкресліть, що вони не були результатом механічного перенесення стародавніх дорійських звичаїв, а стали наслідком складної ломки і перетворення традиційних засад спартанської соціальної системи до вимог рабовласницької держави. Далі розгляньте особливості соціальних суперечностей у стародавній Спарті, з'ясуйте роль і значення кріптії в суспільному житті полісу.

У *третьому питанні* потрібно висвітлити особливості військової організації у Стародавній Спарті: військової дисципліні, розподілу спартанського війська на бойові підрозділи.

Обов'язково охарактеризуйте політичні інститути влади і управління, зокрема на функціонування й еволюцію найважливіших елементів політичної системи спартанської держави: царської влади, герусії, народних зборів, колегії ефорів. Покажіть, що перенасиченість суспільного устрою Спарті пережитками архаїчної епохи, як і сама застійність спартанських порядків, були явищами вторинного порядку, викликаними цілеспрямованим втручанням держави в природний процес еволюції.

У *п'ятому питанні* теми розкрийте суть і соціальне значення спартанської системи виховання, зокрема вихованню спартіаток. Підкресліть, що виховання у Стародавній Спарті здійснювалося під контролем держави і за її рахунок, але лише членів спартанської громади рівних.

Підсумовуючи, підкресліть, що деякі особливості полісного устрою (спільна приватна власність, рівність у способі життя, архаїчний демократизм, єдність громадянського колективу, корпоративні начала, система виховання і освіти, емансипація жінок та ін.) проявилися в Спарті з особливою силою та повнотою.

Рекомендована література:

1. Плутарх. Лікурґ (уривки) / Переклад Ю.Мушака // Антична література: Хрестоматія. Упорядник О.І.Білецький. Київ: Радянська школа, 1968 (2-ге видання). С. 351-356. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/533/>
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ: Наукова думка, 1993. 573 с.
3. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія стародавнього світу. Практикум. Львів: Вища школа, 1965. С. 12 –144.
4. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т.1. Стародавня Греція. Чернівці: Наші книги, 2007.
5. Голованов С.О. Афіни та Спарта напередодні Пелопоннеської війни. *Гілея*. 2013. № 72. С. 189-195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_36
6. Гусак П., Гусак Л., Мартіросян Л. А. Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 200 с.

- Гуцало Л. Феномен давньогрецького поліса. *Науковий діалог «Схід-Захід»: Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю*. 2015. Т. 2. С. 187-189. URL: [http://eprints.zu.edu.ua/18906/1/ГУЦАЛО%20\(1\).pdf](http://eprints.zu.edu.ua/18906/1/ГУЦАЛО%20(1).pdf)
7. Гуцало Л. Генеза гендерної рівності в Стародавній Греції. *Літопис Волині*. 2022. № 3. С. 199–204. URL: http://eprints.zu.edu.ua/34510/1/Гуцало%20Л.В._Текст.pdf
 8. Давня Спарта <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/161/3.pdf>
 9. Історія Стародавньої Греції та Риму: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту. / уклад. Л. В. Гуцало Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018. 100 с.
 10. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій для студентів істор. спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / В.О. Балух, Ю.І. Макар. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С.91-104.
 11. Панафідін І.О. Архаїчна Спарта як один із культурних центрів Давньої Греції: новий погляд на усталену традицію. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 205-209.
 12. Панафідін І.О. Історіографія Давньої Спарти: спроба реконструкції. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 3-7.
 13. Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. І. Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. С. 131–136.
 14. Ставнюк В.В. Історія Давньої Греції. Чернівці: «Місто», 2022. 552 с.
 15. Ставнюк В.В. Спартанський поліс в архаїчну епоху. З циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята. (Початок). *Історія в школах України*. 2007. №8. С. 27–31. URL: <http://am.history.univ.kiev.ua/Viktor-STAVNYUK.-Spartanskyu-polis-v-arkhayichnu-epokhu.-Z-tsyklu-Antychna-tsyvilizatsiya.pdf>
 16. Ставнюк В.В. Спартанський поліс в архаїчну епоху. З циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята. (Закінчення). *Історія в школах України*. 2007. №9–10. С. 35–40.
 17. Hutsalo L. The role of women in the social and political life of Ancient Athen. *Grail of Science*. 2022. No 16. P. 582–584.

Семінарське заняття № 23: Греко-перські війни (2 год.)

Мета: визначити головні причини та розглянути основні події греко-перських воєн; дати моральну оцінку війнам як способу вирішення суперечностей між людьми.

План:

1. Причини греко-перських війн, їх періодизація.
2. Похід Мардонія. Похід Датіса та Артаферна.
3. Похід Ксеркса.
4. Воєнні дії 478-449 рр. до н.е. 1-й Атенський морський союз. Калліїв мир.

Ключові поняття: Марафонська дистанція, Перший Атенський морський союз.

Методичні рекомендації:

При підготовці цієї теми обов'язковим є ознайомлення з працею Геродота. Детально потрібно знати зміст однієї з рекомендованих книг його «Історії» (за вибором студента). Необхідно також вивчити як мінімум ще одне джерело з наведеного списку. Зверніть увагу на періодизацію греко-перських воєн. Назвіть передумови воєн, зазначте, чому греко-перські зіткнення – не пересічні військові конфлікти. Як ви зрозуміли, чому перська навала становила загрозу для полісного ладу, для основ політичного буття греків? Чи одразу греки усвідомили цю обставину і домоглися єдності дій?

Відповідаючи на *перше запитання*, надайте також відомості про підпорядкування Персії малоазійських грецьких міст. У чому полягала складність їхнього становища? Зупиніться на пролозі греко-перських воєн – Іонійському повстанні проти влади Ахеменідів (ініціатори та керівники повстання, звернення по допомогу до Балканської Греції, спалення Сард, битва біля о. Лада, узяття Мілета, розправа з повсталими).

Простежте за картою маршрут походу Мардонія в 492 р. до н. е. через Геллеспонт і вздовж північного узбережжя Егейського моря. Чому персам довелося відступити в Азію? Розкажіть про підготовку Дарієм I нового походу і його здійснення під керівництвом Датіса й Артаферна (шлях від малоазійських берегів до Евбеї та Аттики). Детально опишіть Марафонську битву: співвідношення сторін, тактика Мільтіада, відомості джерел про кількість загиблих, військово-політичне і моральне значення перемоги для афінян. Виклад *другого питання* містить у собі такі моменти: боротьба в Афінах Фемістокла й Арістіда з питань про способи подальшого ведення війни та шляхи зміцнення армії. Перемога лінії Фемістокла і будівництво бойового флоту, соціально-політичні наслідки цього. Нарада представників грецьких полісів у Коринті.

У *третьому питанні* семінарського заняття окресліть маршрут Ксеркса і результати його походу до вступу персів у Фессалію. Знайдіть яскраві факти для опису битви при Фермопілах і характеристики мужності греків. Розкажіть про вторгнення Ксеркса в Аттику, про розбіжності греків щодо пошуку шляхів відбиття агресії. Опишіть битву в Саламінській протоці, сформулюйте значення перемоги греків у ній. Висвітліть події 479 р. до н. е.: вторгнення армії Мардонія в Аттику й Беотію, битву під Платеями (керівництво Павсанієм грецькою армією, хід битви, втеча персів), морський бій біля мису Мікале та його результати. Чому події 480 – 479 рр. до н. е. можна назвати вирішальними під час греко-перських воєн?

Відповідаючи на *четверте запитання* плану, зупиніться на суттєвих політичних змінах у Греції. Які поліси відходять від боротьби з Персією, а які продовжують її? Делосську сіммахію охарактеризуйте за такими моментами: дата створення, склад, способи підпорядкування Афінами своїх союзників, вигоди для союзників від членства в сіммахії. Назвіть основні напрямки військових дій на останньому етапі греко-перських воєн, успіхи афінян під командуванням Кімона, а

також невдачі греків. Чим зумовлене було укладення миру 449 р. до н. е.? Які умови Калієвого миру, зобов'язання обох сторін? Чи був вигідний Афінам мир? Чи був він почесний для них? Сформулюйте причини перемоги греків та її значення.

З огляду на те, що за програмою історії стародавнього світу закладів загальної середньої освіти вивченню греко-перських війн приділяється багато уваги, зазначте, який матеріал цієї теми ви можете використовувати під час проведення уроків під час педагогічної практики та під час самостійної роботи в школі після закінчення університету.

Рекомендована література:

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ: Наукова думка, 1993. 573 с. (V-IX)
2. Історія Стародавньої Греції та Риму: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту. / уклад. Л. В. Гуцало Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018. 100 с.
3. Ставнюк В. Історія Давньої Греції. Чернівці: «Місто», 2022. С. 196-235.
4. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій для студентів істор. спеціальностей вищ. навч. закладів освіти. Чернівці: Золоті литаври, 2001. С.123-140.
5. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т.1. Стародавня Греція. Чернівці: Наші книги, 2007. С. 167-192.
6. Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. І. Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. С. 164–90.
7. Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. К.: «Прайм-М», 2004. 248 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Stavniuk_Viktor/Femistokl_i_Afyny_diialnist_Femistokla_v_konteksti_evoliutsii_afinskoho_polisa.pdf
8. Ставнюк В.В. Початок реалізації морської програми Фемістокла (політико-економічний зміст архонтату Фемістокла). *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2001. № 1. С . 146–150.
9. Ставнюк В.В. Фемістокл і Мільтіад. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2001. № 2. С. 228–233
10. Шагурі М. С. Справедливість, пиха та міф: до питання про основну ідею та значення трагедії Есхіла «Перси». *Наукові записки НаУКМА*. 2015. Т. 166: Теорія та історія культури. С. 17–20. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6680/Shahuri_Spravedlyvist.pdf?sequence=1&isA
11. Bengtson H. The Greeks and Persians. From the Sixth to the Fourth Centuries B.C. New York, 1968.478 p.
12. Burn A. R. Hammond on Marathon // *JHS*. 1969. V. 89. P. 118-120.
13. Burn A. R. Persia and the Greeks: the Defence of the West, 546-478 B.C. New York: Minerva Press, 1968. 586 p.

14. Kambouris M. The Rise of Persia and the First Greco-Persian Wars: The Expansion of the Achaemenid Empire and the Battle of Marathon. The Rise of Persia and the First Greco-Persian Wars. 2022.(p. 1-256).
15. Moghaddas A., DehghanNezhad M., Sangari E. Rethinking on the Evolution of the Concept of “Barbarian” in Archaic Greece: From the Trojan War to Greco-Persian Wars. History of Islam and Iran. 2022. Vol. 32(56). (p. 119-142).
16. Waterfield R. Creators, Conquerors, and Citizens: A History of Ancient Greece. Oxford: Oxford University Press, 2018. 544 p.

Семінарське заняття № 24: *Культура Греції (2 год.)*

Мета: систематизувати та поглиблювати знання про культуру античного світу, грецької зокрема, розвивати інтерес до світової культурної спадщини.

План:

1. Історичні передумови розквіту культури Стародавньої Греції в архаїчний і класичний періоди.
2. Архітектура.
3. Скульптура та вазопис.
4. Філософія та наука.
5. Освітньо-виховна система.
6. Давньогрецький театр.
7. Лірична поезія в Стародавній Греції.

Ключові поняття: трагедія, комедія, театр, сократова індукція, або діалог, апейрон, політія, Панафінеї, Олімпійські ігри, хрисоелефантинна техніка, гіпподамове місто, дорійський, іонійський, коринфський ордери, енкаустика, гетерофонія, нотація.

Методичні рекомендації:

Головна мета семінарського заняття – познайомитися з найважливішими досягненнями грецької культури, яка створила зачатки багатьох явищ, характерних і для культури сучасної і була, таким чином, найважливішим етапом розвитку світової цивілізації. На семінарі буде застосовано метод проєктів, тому групи готують свої проєкти завчасно (з початку вивчення модуля «Давньогрецька антична цивілізація»). Після представлення/презентації групами проєктів, вони спільно обговорюються.

Під час підготовки всіх проєктів автори повинні постійно мати на увазі обставини, які послужили передумовами розквіту духовного життя в Стародавній Греції: демократичний лад зі свободою слова і гарантією прав для громадянина, активна участь громадян у політичному житті, так само як і в різних громадських святах, їхня висока самосвідомість, почуття відповідальності, самосвідомість, почуття відповідальності за долі громади, грамотність більшості громадян, розвиток риторики та логіки, як наслідок демократичності політичного процесу та змагальності суду.

Той факт, що храми і жрецтво не відігравали в житті Греції такої ролі, як у близькосхідних деспотіях, теж сприяв розвитку культури. Це треба підкреслити у виступах/доповідях, так і в процесі обговорення.

У всіх сферах культури можна простежити наявність характерного для греків агонального (змагального) духу. Була й економічна передумова грецького культурного розквіту у вигляді зростання товарно-грошових відносин.

Очевидно, доцільно буде розглянути розвиток грецької культури в хронологічному порядку. У ранній період розвитку грецької культури (VIII – VI ст. до н.е.) Греція відчувала сильний вплив старих культурних центрів Сходу, а, отже, і центри самої грецької культури були Мілет, Самос і Лесбос, що знаходилися на сході країни.

Скульптура мала ще архаїчні форми, але поступово звільнялася від них, в *архітектурі* з'явився ордер, відбулося становлення самого типу храму, розквіту досягла *грецька лірика* Феогніда, Архілоха, Алкея і Сапфо. Вищим проявом демократизму в поезії були *байки* Езопа. *Вазовий живопис* – єдиний вид живопису, що дійшов від тих часів до нас.

Архаїчна епоха – час бурхливого розвитку *філософії*, появи її перших напрямів. Епоха ж грецької класики дала вже досконалі філософські системи у вигляді спадщини філософів афінської школи: Сократа, Платона й Аристотеля, а також софістів. Особливий інтерес становлять їхні побудови в галузі суспільно-політичної теорії.

У повідомленнях, присвячених розвитку *давньогрецького театру*, що був засобом формування й підтримання полісних цінностей, треба особливу увагу приділити творчості трагіків: Есхіла, Софокла, Евріпіда, а також комедіографа Арістофана та характерним для них темам долі, сили долі, богоборства, відстоювання гідності особистості.

Розвиток *скульптури* епохи класики дає можливість простежити наростання інтересу до внутрішнього світу особистості, її почуттів.

Рекомендована література:

1. Арістофан. Комедії. Харків: Фоліо, 2003. 512 с.
2. Балух В.О., Макара Ю.І. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій для студентів істор. спеціальностей вищ. навч. закладів освіти. Чернівці: Золоті литаври, 2001. С.211–240.
3. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т.1. Стародавня Греція. Чернівці: Наші книги, 2007. С. 310–351.
4. Балух В.О., Коцур В.П. Культура Античності: підручник. Чернівці: Наші книги, 2015. 632 с.
5. Давньогрецька трагедія. Київ: Дніпро, 1981. 232 с.
6. Евріпід. Трагедії. Київ: Основи, 1993. 448 с.
7. Історія стародавнього світу. Ч. 2. / За ред. Крушкол Ю.С. Київ: Вища школа, 1976. 414 с.
8. Гусак П., Гусак Л., Мартіросян Л. А. Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 200 с.

9. Історія європейської цивілізації. Греція. Київ, 2016. 1165 с.
10. Історія Стародавньої Греції та Риму: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту. / уклад. Л. В. Гуцало Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018. 100 с.
11. Історія архітектури Стародавнього світу: підручник / за ред. Т. М. Клименюк. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 256 с.
12. Кун М.А. Легенди і міфи стародавньої Греції. Київ: Мистецтво, 1996. 472 с.
13. Мустафін О. Справжня історія Стародавнього часу. Харків: Фоліо, 2018. 398 с.
14. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 446 с.
15. Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. І. Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. С. 291–272, 305-372, 376- 505, 533-564.
16. Пантелєєва І.А. Симбіоз грецької й римської цивілізацій як результат антагоністичної взаємодії античних культур. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*, 2009. № 3(27). Ч.1. С. 51-55.
17. Содомора А. Гесіод і його поема «Походження Богів» («Теогонія»). *Дзвін*. 2018. № 10 (888). С. 222–231.
18. Worthington I. Athens after empire: a history from Alexander the Great to the Emperor Hadrian. New York: Oxford University Press, 2021. 442 p. URL: <https://academic.oup.com/book/36146/chapter/314406530>

Інтернет ресурси:

19. Міфи Давньої Греції та Риму. URL: https://supermif.com/greki/greki_golovna.html
20. Давньогрецька музика. URL: <http://www.oeaw.ac.at/kal/agm/>
21. Онлайн курс «Greek and Roman Mythology» (від Пенсильванського університету). URL: <https://www.coursera.org/learn/mythology>
22. Проект «Персей»: давньогрецькі та латинські автори на проєкті «Персей». URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:GrecoRoman.Corpora.Vasorum.Antiquorum>. URL: <http://www.cvaonline.org/cva/projectpages/cva1.htm>
23. 3-D сцени. Історія стародавнього світу. Mozaik education. URL: https://ua.mozaweb.com/uk/lexikon.php?cmd=getlist&let=3D&sid=TOR&group_azon=okor

Семінарське заняття № 25: Східний похід Олександра Македонського (2 год.)

Мета: розглянути основні етапи східного походу Олександра Македонського та утворення його імперії.

План:

1. Передумови східних походів Олександра.
2. Початок походу на Схід. Завоювання Малої Азії та Східного Середземномор'я.
3. Просування Месопотамією, Персидою та Мідією.

4. Середньоазіатський та індійський походи. Повернення армії. Результати східних походів.

Ключові поняття: Коринфський конгрес, Олімпіада, македонська фаланга, р. Гранік, м. Ісса, Гавгамели, звичай проскінези, візир.

Методичні рекомендації:

Починаючи підготовку за цією темою, зверніть увагу, кому належала ідея походу на Схід, хто перший приступив до її реалізації. Викладіть відомості джерел про особу Олександра, а також наведіть його характеристики, дані дослідниками. Розкажіть про перші військові успіхи Олександра, про придушення повстання в Греції. Як історики вирішують питання про формування в Олександра мети досягнення світового панування? Яке становище склалося в Перській державі в другій половині IV ст. до н. е.?

Наведіть цифри, що характеризують військові сили Олександра на момент початку Східних походів і структуру його армії. Які перебіг і результат битви при Граніку? У чому проявилися особливості просування Олександра малоазійським узбережжям Егейського моря? Якими були дії Дарія III? Охарактеризуйте співвідношення сил у битві при Іссі та роль цієї битви. Чому Олександр обрав шлях руху у напрямку до Єгипту? Викладіть події, пов'язані зі взяттям м. Тіра. Якими подіями та обставинами відзначено перебування Олександра в Єгипті?

Назвіть дату початку другого етапу походу. Наведіть у деталях і подробицях відомості джерел про битву при Гавгамелах. Відзначте зростання опору Олександру на території Персиди, спалення Персеполя.

Паралельно згадайте дії Антипатра на Пелопоннесі. Повертаючись до подій на іранській території, викладіть обставини взяття Екбатан .

Розкажіть про конфлікти Олександра з македонською знаттю: страта Філота, убивство Парменіона, Кліта, «змова пажів», опала Каллісфена. У чому виразилося прагнення Олександра налагодити зв'язки з місцевою знаттю?

Четверте питання містить такі події: Переслідування Олександром Дарія III, потім Бесса, доля цих супротивників македонського царя. Вторгнення армії Олександра в індійські землі, її тактика на цій території. Невдоволення в армії. Будівництво флоту, поділ армії та труднощі повернення з походу. Бунт солдатів в Опісі. Перебування Олександра у Вавилонії, його смерть. Результати Східних походів греко-македонської армії.

Рекомендована література:

1. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 2000. С. 253–274.
2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т.1. Стародавня Греція. Чернівці: Наші книги, 2007. С. 352–388.
3. Плутарх. Александр // Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. С. 126–238. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/582/>

4. Ставнюк В. Історія Давньої Греції. Чернівці: «Місто», 2022. С. 395–465.
5. Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 224–240.
6. Історія Стародавньої Греції та Риму: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту. / уклад. Л. В. Гуцало. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018. 100 с.
7. Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. І. Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. С. 273–290.
8. Власова В. Образ Олександра Македонського в творах перських авторів. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. № 2 (54). URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/936>.
9. Гачкевич М. В. Історичні джерела про Александра Македонського: практичне заняття: 6 кл. *Історія та правознавство*. 2015. № 10/11. С. 8–10.
10. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 446 с.
11. Engels D.W. Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army. University of California Press, 1978. 194 p.
12. Heckel W. The conquests of Alexander the Great. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
13. Ferrill A. The Origins Of War: From The Stone Age To Alexander The Great, Revised Edition. New York, 1997. 244 p.
14. Mishra S.K., Mengestab A., Khosa S. Historical Perspective and Medical Maladies of Alexander the Great. *Cureus*. 2022 Apr 7;14(4):e23925. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9078372/>
15. Green P. Alexander of Macedon, 356-323 BC: A Historical Biography. University of California Press, 2013. 617 p.
16. Worthington I. Athens after empire: a history from Alexander the Great to the Emperor Hadrian. New York: Oxford University Press, 2021. 442 p. URL: <https://academic.oup.com/book/36146/chapter/314406530>

Семінарське заняття № 26: Елліністичні держави. (2 год.)

Мета: розкрити суть еллінізму; дати характеристику елліністичних держав після смерті Олександра Македонського.

План:

1. Розпад імперії Олександра, придушення антимакедонських повстань і початок міжусобних воєн діадохів.
2. Боротьба на території Греції та Македонії. Зростання могутності Антигона.
3. Битва при Іпсі 301 р. до н. е. Складання царства Селевкідів і держави Птолемеїв.

Ключові поняття: еллінізм, діадохі, епігони, царство Птолемеїв, базилікограмотій, економ, діойкет, топархії, коми, держава Селевкідів, екфоріон, лаой, епархії, гіпархії, катойкії, манумісії, Етолійський союз, Ахейський союз.

Методичні рекомендації:

У першому запитанні висвітліть такі моменти: Спроби зберегти державу Олександра як єдине ціле. Регентство Пердикки. Розстановка сил діадохів. Антимакедонський рух Афін та їхніх союзників. Битви греків з македонянами, розправа з переможеними. Перші зіткнення діадохів. Похід Пердикки в Єгипет (331 р. до н. е.) і смерть цього полководця. Регентство Антипатра. Перерозподіл посад і сатрапій. Посилення відцентрових тенденцій після смерті Антипатра (319 р. до н. е.).

Друге питання почніть із викладу подій боротьби між Поліперхонтом і Кассандром. Успіхи жорстокого Кассандра в цій боротьбі, зростання його впливу в Греції. Викладіть факти, що свідчать про зміцнення Антигона та його сина Деметрія. Розкажіть про укладення союзу діадохів проти Антигона та військові дії цієї коаліції. Висвітліть мирну угоду 311 р. до н. е., відновлення воєнних дій, вигнання Деметрієм 307 р. до н. е. гарнізонів Кассандра з Аттики (одночас зверніть увагу на взаємовідносини діадохів із грецькими полісами). Опишіть розгром Деметрієм у 305 р. до н. е. флоту Птолемея, облогу Родосу. Відзначте відновлення Коринфського союзу.

Третє питання містить такі історичні події: Об'єднання супротивників Антигона і Деметрія. Вирішальна битва при Іпсі, поразка і загибель Антигона, поділ його володінь між Селевком і Лісімахом. Формування кордонів елліністичних держав. Початок правління династії Антигонідів у Македонії.

Рекомендована література:

1. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 2000. С. 275–300.
2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т.1. Стародавня Греція. Чернівці: Наші книги, 2007. С. 389–450.
3. Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 240–254.
4. Ставнюк В. Історія Давньої Греції. Чернівці: «Місто», 2022. С. 467–502.
5. Зелінський А. Л. Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемеївської монархії: монографія. Вінниця, 2020. 648 с.
6. Зелінський А.Л. Три примітки до історії діадохів. *Східний світ*. 2007. № 1. С. 34-44.
7. Зелінський А.Л. Птолемей, сатрап Єгипту і останні Аргеади. *Східний світ*. 2010. № 4. С. 112-119.

8. Зелінський А.Л. Птолемей Філадельф і Лаг, син Таїс: реконструкція стосунків між братами. *Східний світ*. 2014. № 4. С. 19-27.
9. Зелінський А.Л. Союз між Птолемеєм і Деметрієм: невдалий підступ єгипетського сатрапа. *XIX Сходознавчі читання А.Кримського «До 120-річчя від дня народження А.П.Ковалівського»*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м.Київ 16-17 жовтня 2015 р.). Київ, 2015. С. 73-74.
10. Зелінський А. Птолемей III Евергет як релігійний реформатор: запровадження єгипетського варіанту прижиттєвого царського культу. *Абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції «Ver Kyivians: Історик тайого час», 14 травня 2020 року / під ред. О. Магдича*. Київ: Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 36-37.
11. Пікус М.М. Землероби – безпосередні виробники на дарованих землях Аполлонія (за папірусами з архіву Зенона). *Український історичний журнал*. 1968. № 4. С. 89 – 96.
12. Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. I. Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. 636 с.
13. Шама О. І. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 256 с.
14. Panov M., Zelinskyi A. Statue of Ptolemy II Philadelphus (villa Albani 558): Study of the Inscription and Problem of the Dating. *Studies in ancient art and civilization*. 2019. Vol. 23. P. 153-173.
15. Wheatley P., Dunn Ch. Demetrius the Besieger. Oxford: Oxford University Press, 2020. 528 p.
16. Worthington I. Ptolemy I and the Succession Issue. *Hermes*. 2020. Bd. 148. P. 236-241.
17. Worthington I. Athens after empire: a history from Alexander the Great to the Emperor Hadrian. New York: Oxford University Press, 2021. 442 p. URL: <https://academic.oup.com/book/36146/chapter/314406530>

МОДУЛЬ IV РИМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Семінарське заняття № 27: Боротьба плебеїв та патриціїв, становлення римської аристократичної республіки в VI – III ст. до н.е. (2 год.)

Мета: проаналізувати основні вимоги плебеїв та етапи їхньої боротьби з патриціями; підвести підсумки станової боротьби.

План:

1. Перший етап станової боротьби в Римі:
 - а) реформи Сервія Туллія;
 - б) відхід плебеїв на Священну гору;
 - в) заснування перших плебейських магістратів – народні трибуни, народні едили.
2. Кодифікація звичаєвого права. Закони XII таблиць.
3. Переломний характер реформи Ліцинія і Секстія (378-367 рр. до н. е.).
4. Закон Петелія-Папірія про скасування боргової кабали для римських громадян.
5. Завершення станової боротьби в Римі та виникнення рабовласницької держави.

Ключові поняття: патриції, плебеї, клієнти, нобілі, вершники, пролетарі, центурія, Республіка, сецессія, народний трибунат, едил, претори, консули, цензори, магістрати, агнати, когнати, манципація, триби.

Методичні рекомендації:

Для більш глибокого розуміння найдавнішої історії Риму у *першому питанні* теми необхідно розкрити механізм функціонування римської общини: триби, курії, патріархальний рід. Категорії патриціїв і плебеїв, патронів і клієнтів, ієрархічна будова та функціональні обов'язки. Потрібно зупинитися на вимогах, які висували плебеї, етапах боротьби патриціїв та плебеїв. Також проаналізуйте реформи Сервія Туллія, їх наслідки, необхідно пам'ятати, що це був початок формування Римської держави. Порівняйте їх із реформами Солона в Аттіці. З'ясуйте причини відходу плебеїв на Священну гору – сецесії. Зробіть акцент на заснуванні перших плебейських магістратів (народні трибуни, народні едили).

У *другому питанні* семінару зазначте, що прийняття перших писаних законів – це друга важлива перемога плебеїв. Аналізуючи Закони XII таблиць, зважайте на

те, що вони були записані в умовах боротьби патриціїв і плебеїв, і укладачі інколи включали статті, які відповідали вимогам різних соціальних груп.

Вивчаючи закони, виділіть в них, з однієї сторони, елементи, які характерні для звичаєвого права і діючого ще за розвинутого родового ладу, а з другої – правові норми, поява яких була пов'язана з соціальною та майновою нерівністю, яка розвивалася у римському суспільстві (охорона приватної власності, сурове боргове право, різниця в покараннях за однакові злочини, які здійснювалися стосовно осіб різного соціального стану, розпад роду на сім'ї як економічні складові суспільства). Визначте характер сім'ї, становище жінки.

Зверніть увагу на законопроект Канулея щодо шлюбів, який завершив другий етап боротьби станів.

Висвітлюючи третій етап боротьби патриціїв і плебеїв у *третьому питанні*, приділіть увагу рухові борожників на чолі з героєм галльських війн Марком Манлієм. Далі проаналізуйте комплексний закон (*lex per saturam*), який стосувався і бідних, і багатих плебеїв: у першому законі зазначалося що один із двох консулів обов'язково обирався від плебеїв; другий – дозволяв кожному римського громадянину окуповувати з громадського поля 500 югерів землі, а третій – стосувався борожників.

У *четвертому питанні* плану зазначте про те, що у ході протистояння патриції змушені були знову поступитися плебеям у питанні обрання цензрів, преторів та до складу жрецьких колегій. Особливої уваги приділіть характеристиці закону Петелія-Папірія про скасування боргового рабства для римських громадян і членів їх родин, значенні цього закону.

Завершуючи розгляд питань семінарського заняття, охарактеризуйте закон Гортензія, який завершив багаторічну боротьбу плебеїв з патриціями за своє політичне рівноправ'я. Тепер плебеї складали більшість, а це означало народовладдя, тобто республіку. Таким чином, у жорсткій боротьбі плебеїв з патриціями народився республіканський лад у Римі.

Рекомендована література:

1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці: Книги ХХІ, 2005. С.58–71.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.2 : Стародавній Рим. 847 с.
3. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці : Наші книги, 2016. Т.3: Практикум. 543 с.
4. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук ; ред. Я. Паньків. Київ : Форс Україна, 2019. 480 с.
5. Петречко О. Історія Стародавнього Риму. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. 576 с.

6. Гуцало Л. В. Історія Стародавньої Греції та Риму: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 100 с.
7. Алешкевич Я.А. Давньоримські громадяни Царського та Республіканського періодів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2011. Вип. 26. С.108–114.
8. Алешкевич Я.А. Еволюція давньоримських інститутів верховної влади. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2012. Вип.28. С.71–80.

Інтернет ресурси:

9. Історія Стародавнього світу (англомовний). URL: www.livius.org
10. Історія Давнього Риму. URL: http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html

Семінарське заняття № 28: Пунічні війни. (2 год.)

Мета: розглянути причини, основні події та наслідки Пунічних воєн; дати моральну оцінку суперництва між Римом і Карфагеном; проаналізувати хід перетворення Риму на центр величезної рабовласницької держави.

План:

1. Боротьба Риму з Карфагеном. I Пунічна війна.
2. II Пунічна війна.
3. Підпорядкування Риму Македонії та Греції.
4. III Пунічна війна. Руйнування Карфагена. Причини перемог Риму в III-II ст. до н. е.

Ключові поняття: «сидонське право», пентархія (рада п'ятьох), плутократія, суффети (царі-судді), пуни, «священна дружина», пентери, трибут, аллоброги.

Методичні рекомендації:

При підготовці *першого питання* теми охарактеризуйте державу, створену карфагенянами: її територія, економічний розвиток, політичний устрій, армія. Назвіть привід до початку військових дій між Римом і Карфагеном. Розкажіть про створення римського флоту і використання тактики абордажних містків. Битва біля м. Міли. Призначення карфагенянами Гамількара Барки полководцем у Сицилію. Битва біля Егатських островів. Укладення миру, його умови.

Переходячи до *другого питання*, розкажіть про повстання карфагенських найманців. Викладіть наступні події: перенесення військових дій у Іспанію, початок командування Ганнібала, взяття ним м. Сагунта. Розгляньте військові дії II Пунічної війни: Вторгнення до Італії з півночі. Битва при Требії, бій біля Тразіменського озера. Тактика Квінта Фабія Максима. Битва при Каннах. Взяття Римом Сіракуз, Тарента, Капуї. Дії Публія Корнелія Сципіона в Іспанії та Північній Африці. Битва при Замі. Укладення мирного договору 201 р. до н. е. і його умови.

Виклад *третього питання* почніть з першої війни Риму з Македонією та укладення союзу з Філіпом V. Зупиніться на створенні антимакедонської коаліції та звернення союзників за допомогою до Риму. Пред'явлення Римом ультиматуму Філіпу V і початок II Македонської війни. Поразка Філіпа в битві при Кіноскефалах в Фессалії і укладення мирного договору (назвіть умови миру). Зверніть увагу на зіткнення у Греції інтересів Риму і держави Селевкідів. Прийом Антіохом III Ганнібала і план боротьби з Римом. Балканська кампанія, битва при Фермопілах, втеча армії Антіоха III, сплата контрибуції і скорочення флоту держави Селевкідів, розправа з союзниками Антіоха. III Македонська війна. Битва при Підні, розгром македонян і їхніх союзників. Знищення македонської держави, створення на її території римської провінції. Війна проти римлян грецьких міст на чолі з Коринфом. Поразка греків. Перетворення Греції в провінцію Ахайя.

Останнє питання охоплює підготовку римлян до нової війни з Карфагеном, привід до неї і військові дії. Опишіть облогу і штурм Карфагена, діяльність Сципіона Еміліана. Руйнування Карфагена, включення його території до провінції Африка. Перетворення Риму в гегемона всього Середземномор'я. Сформулюйте причини перемог Римської держави. Як ви розумієте висновок дослідників про те, що Рим переміг внаслідок своєї відсталості?

Рекомендована література:

1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці: Книги XXI, 2005. С. 120–164.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.2: Стародавній Рим. 847 с.
3. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук ; ред. Я. Паньків. Київ : Форс Україна, 2019. 480 с.
4. Машкін Н. А. Історія Стародавнього Риму. Київ: Радянська школа, 1952. С.153–194.
5. Плутарх. Фабій Максим / Перекл. Й. Кобова, Ю. Цимбалюка // Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. С. 5–62. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/580/>
6. Тит Лівій. Від заснування Міста. Книги XXI–XXV, 3-є видання / Перекл. Н. Яковенко. Київ:Дух і Літера. 2024. 344 с.
7. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія стародавнього світу: Практикум. Львів, 1985. С. 164–182.
8. Вейцківський І. Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264-219 рр. до н. е. Львів, 1959.
9. Гуцало Л. В. Історія Стародавньої Греції та Риму: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2018. С. 51–53.
10. Гуцало Л. В. Методичні рекомендації для підготовки до практичних занять з Історії Стародавньої Греції та Риму. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018.

46 с.

11. Козак А. Політика Баркідів кінця III ст. до н.е. та її вплив на особливості карфагенської стратегії у Другій Пунічній війні (218-201 до н.е.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2016. Т. 1 (41) С. 7–25.
12. Barcelo P. Hannibal. Stratege und Staatsmann. Stuttgart, 2004.
13. Christ K. Hannibal. Darmstadt, 2003.
14. Brown A. After Cannae. *Historia: Zeitschrift fur Alte Geschichte*. Jul., 1959. Vol. 8. № 3. P. 365–371.
15. Manfredi L. Carthaginian policy through coins. Rome, 1999. 135 p.

Семінарське заняття № 29: Масові рухи у Римі періоду Пізньої Республіки (III ст. до н.е.) (2 год.)

Мета: охарактеризувати соціально-політичну ситуацію в Римі у II – I ст. до н.е.

План:

1. Суспільно-політична ситуація в Римі у II ст. до н.е. Причини реформ за оцінкою античних авторів.
2. Аграрна реформа Тиберія Гракха (133 р. до н.е.). Боротьба прибічників та опонентів реформи.
3. Реформи Гая Гракха (123 р. до н.е.) та їх соціально-політична спрямованість.
4. Причини поразки аграрного руху в Римі (133-123 рр. до н.е.).
5. Аграрний закон Торія 111 р. до н.е.
6. Повстання Спартака.

Ключові поняття: аграрна реформа, соціально-політичні реформи, повстання, гладіатори, латифундії, децимації.

Методичні рекомендації:

При підготовці до заняття теми, аналізуючи джерела, зверніть увагу на два аспекти проблеми: 1) у Римі розвивавсь широкий демократичний рух під гаслами проведення аграрної реформи; 2) окремі нобілі мали на меті відродження дрібного та середнього селянства як основного контингенту римської армії. Умови політичної боротьби сприяли перетворенню Тиберія Гракха з мирного реформатора в лідера народу, який пішов на порушення традиційної римської конституції (відсторонення трибуна Октавія від посади).

У першому питанні семінару порівняйте відомості античних авторів, зокрема Плутарха, Аппіана, з'ясуйте їх ставлення до реформаторської діяльності братів Гракхів, визначте зв'язок між гракханським рухом і першим сицилійським повстанням рабів.

При розгляді другого питання необхідно проаналізувати зміст реформи Тиберія Гракха, історію її проведення, з'ясувати, хто були союзники і противники Тиберія і якими методами вони боролися.

У *третьому питанні* необхідно визначити загальну спрямованість політичної діяльності Гая Гракха і, виходячи з цього, проаналізуйте, в інтересах яких соціальних груп проводились його реформи, а також методи боротьби при Гаї Гракху. З цієї точки зору розгляньте й історію його загибелі.

Четверте питання при підготовці можна розділити на дві частини: спочатку розібрати причини поразки аграрного руху, звернувши увагу на слабкість римської демократії у II ст. до н.е., а потім з'ясувати значення руху.

У *п'ятому питанні* потрібно визначити характер аграрного законодавства 111 р. до н.е, яке закріпило приватну власність на землю, яка перейшла в руки дрібних та середніх землевласників.

Відповідь на *шосте питання* семінару потребує співставлення різних джерел з історії повстання Спартак (Аппіан, Плутарх).

З'ясовуючи причини повстання, потрібно дати характеристику внутрішнього та зовнішнього становища римської держави на початку I ст. до н.е., згадати відомості про важке становище рабів, розкрити умови, які сприяли підготовці повстання. Важливо з'ясувати, яку мету ставив Спартак, які були суперечності між ним та іншими ватажками повстання. Проаналізуйте його походи і причини невдач римлян до 71 р. до н.е.

Ретельно розгляньте причини поразки повстання Спартак та його значення.

Рекомендована література:

1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці : Книги XXI, 2005. С. 183–198.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.2: Стародавній Рим. 847 с.
3. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.3: Практикум. Тема 8.
4. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук ; ред. Я. Паньків. Київ : Форс Україна, 2019. 480 + 16 с.
5. Гуцало Л. В. Історія Стародавньої Греції та Риму: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. С. 59–62.
6. Плутарх. Тіберій і Гай Гракхи / Переклад Й. Кобова // Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. 448 с. (С. 283–315.) URL: https://ae-lib.org.ua/texts/plutarch_tiberius_and_gaius_grakh_ua.htm
7. Вейцківський І. І. До історії повстання рабів 198 року до н. е. в Лаціумі. *Наукові записки Львівського університету*. Т. 1. Серія історична. 1946. Вип. 2. С. 142–176.
8. Вейцківський І. І. До історії Спартаківського повстання 73-71 рр. до н. е. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 1969. Вип. 5. С. 98–99.

9. Вейцківський І. І. До біографії Спартака. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 1971. Вип. 7. С. 82–89.
10. Вейцківський І. І. Джерела вивчення історії повстань рабів у другій половині I ст. до н.е. в Сіцилії та Італії. *Вісник Львівського університету*. 1970. – Серія іст. Вип. 6. С. 96 – 103.
11. Олійник М. Спроби військових реформ у Римі (50 – 30-х рр. II ст. до н. е.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2017. № 40. С. 210–235.
12. Павленко І., Шульга С. Гладіаторські школи в Стародавньому Римі. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 99–102.
13. Пількевич А. Реформи Гая Марія в системі політичних та соціально-економічних трансформацій в пізній Римській республіці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 132. С. 43–45.
14. Руденко О. Методи політичної боротьби в Римі пізньореспубліканської доби (за матеріалами Діона Кассія). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 135. С. 55–58.

Семінарське заняття № 30: Громадянські війни 40-30-х рр. до н.е. Диктатура Цезаря (2 год.)

Мета: розглянути перебіг політичної боротьби часів падіння республіки в Римі; порівняти історичні явища на прикладі першого і другого тріумвіратів; схарактеризувати історичних діячів досліджуваного періоду.

План:

1. Перший тріумвірат.
2. Громадянська війна Цезаря з Помпеєм і його послідовниками.
3. Диктатура Цезаря.
4. Боротьба в Італії після загибелі Цезаря (44-43 рр. до н.е.). Другий тріумвірат.
5. Громадянська війна між Антонієм і Октавіаном.

Ключові поняття: тріумвірат, березневі іди, проскрипції, громадянська війна, імператор.

Методичні рекомендації:

При підготовці *першого питання* охарактеризуйте політичну обстановку, у якій було укладено таємний союз Помпея, Цезаря та Красса. Вони фактично стали диктаторами. Висунувшись як борці за відновлення республіканського устрою після Сулли, вони тепер самі почали диктувати Римові свою волю. Союз трьох – це перший крок на шляху встановлення одноосібної диктатури.

У *другому питанні* семінару важливо висвітлити політичну обстановку у Римі в 50-х рр. до н. е. Поки Красс воював з парфянами, а Цезар у Галлії, Помпей залишався в Італії та все більше впливав на державні справи. Загибель Красса і

важке становище Цезаря фактично робили Помпея одноосібним правителем держави.

Внутрішньополітичне життя Риму характеризувалося запеклою боротьбою, з одного боку, оптиматів з рухом Клодія, а з другого – того та іншого угруповання з тріумвірами. Зазначте, що політична анархія в Римі підказувала навіть сенаторській олігархії про необхідність сильної влади. А усунення Цезаря з політичної арени дозволило б Помпею стати одноосібним правителем. Цезарю прийшлося вирішити дуже складне питання: або зовсім відмовитися від політичної діяльності, або розпочати збройну боротьбу з Помпеєм і сенатом, який його підтримав. Таким чином, загострення політичної боротьби у Римі призвело до громадянської війни, яка завершилася перемогою Цезаря.

У *третьому питанні* охарактеризуйте диктатуру Цезаря. Зазначте, що суперечливість його політики і відмінність його диктатури від диктатури Сулли полягали в тому, що він був лідером від популярів. Також потрібно проаналізувати реформи Цезаря, причини вбивства, дати загальну оцінку його правління. На завершення з'ясуйте причини, які призвели до встановлення військової диктатури в Римі.

У процесі роботи порівняйте дані різних джерел, зокрема Светонія та Плутарха.

У *четвертому питанні* семінару висвітліть події, які розгорнулися в Римі, Італії та провінціях після вбивства Цезаря і привели до остаточного знищення Республіки. Вивчаючи боротьбу республіканців і цезаріанців після березневих ід, потрібно особливо виділити участь солдатів та ветеранів Цезаря в політиці і швидке зростання значення цього чинника.

При розгляді утворення другого тріумвірату розкрийте мету створення та результати діяльності тріумвірів. Вивчаючи внутрішню і зовнішню політику тріумвірів, зверніть увагу на їх підготовку до боротьби за одноосібну владу, причини і обставини відходу Лепіда з політичної сцени. Особливої уваги приділіть висвітленню проскрипцій.

Аналізуючи *п'яте питання*, охарактеризуйте фінальну боротьбу між Октавіаном і Антонієм у 30-і рр. до н.е.. З'ясовуючи причини перемоги Октавіана, слід звернути увагу на його соціальну базу, особливості політичної стратегії і тактики.

Визначте результати громадянських війн.

Рекомендована література:

1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці : Книги ХХІ, 2005. С. 238–290.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.3 : Практикум. 543 с.
3. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.2: Стародавній Рим. 847 с.

4. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук ; ред. Я. Паньків. Київ : Форс Україна, 2019. 480 + 16 с.
5. Плутарх. Цезар // Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. 448 с. (С. 126-238). URL: https://ae-lib.org.ua/texts/plutarch__alexander_and_caesar__ua.htm
6. Плутарх. Красс // Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. 448 с. (С. 63-125). URL: https://ae-lib.org.ua/texts/plutarch__nikiy_and_crass__ua.htm
7. Плутарх. Цицерон // Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. 448 с. (С. 316-377). URL: https://ae-lib.org.ua/texts/plutarch__demosthenes_and_cicero__ua.htm
8. Цезар Гай Юлій. Нотатки про війну з галлами: з додатком Авла Гірція. Львів, 2021. 248 с.
9. Коваль А. «Non expetere расет»: мотиви Помпея і Цезаря для війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 134. С. 21–25.
10. Коваль А. П. Політична криза в Римі 56–52 рр. до Р.Х. та одноосібне консульство Гнея Помпея Великого. *Гілея*. 2016. Вип. 101. С. 7–10.
11. Коваль А. Перший тріумвірат: процес утворення та початковий етап діяльності. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2016. № 38. С. 166–179.
12. Петrenchко О. Політичні репресії: Сулла та другий тріумвірат. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2013. № 32. С. 163–174.
13. Петrenchко О.М. Проскрипції як інструмент політичної боротьби у Стародавньому Римі. *Проблеми історії та археології України*. 2016. С. 40–41.
14. Руденко О. Методи політичної боротьби в Римі пізньореспубліканської доби (за матеріалами Діона Кассія). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 135. С. 55–58.
15. Руденко О. О. Релігійна обрядовість як фактор політичної боротьби у Пізній Римській республіці (60–50–і роки першого ст. до Р.Х.). *Гілея*. 2018. Вип. 131. С. 121–123.
16. Тарнавський Р. Військово-політична діяльність Марка Ліцінія Красса та питання фінансів. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. 2016. № 38.
17. Тарнавський Р. Діяльність Марка Ліцінія Красса у період диктатури Сулли. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. 2018. № 42.
18. Тарнавський Р. Парфянська кампанія Марка Ліцінія Красса. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. 2017. № 40.

Семінарське заняття № 31: Соціальна суть принципату Августа (2 год.)

Мета: з'ясувати причини падіння Римської республіки й встановлення принципату Августа; визначити особливості політичного ладу Риму при Августі.

План:

1. Причини падіння Римської республіки та встановлення принципату Августа.
2. Особливості політичного ладу Риму при Августі.
3. Ставлення Августа до сенаторського стану та вершників.
4. Політика Августа щодо плебсу і рабів.
5. Італія та провінція в період принципату.

Ключові поняття: принципат, принцепс, імператор, пророгація, «політика хліба і видовищ», префект, поліція моралі.

Методичні рекомендації:

При підготовці *першого питання* семінару зосередьтесь на аналізі соціально-політичної суті переходу від Республіки до Імперії. Узагальніть вивчений фактичний матеріал і виділіть комплекс економічних, соціальних і політичних факторів, які привели до радикальної зміни державного ладу Риму, початку нового етапу історії античного суспільства.

Джерела з цієї теми численні та різнохарактерні, вони вимагають критичного ставлення і аналізу. На особливу увагу заслуговують повідомлення Діона Кассія, Светонія Транквілла та самого Октавіана Августа, автора «Діань Божественного Августа».

Готуючи *друге питання* необхідно чітко уявляти, що таке принципат з юридичного та соціально-політичного поглядів, розібратись у суті принципату як особливої форми монархії, прикритої республіканськими закладами (формами правління), в необхідності встановлення принципату для гарантії прав рабовласників.

Зверніть увагу на те, що в історіографії підкреслюється поєднання монархічних та республіканських елементів у принципаті, проте ніякого двовладдя не було. Хоча принцепс повною мірою зважав на авторитет сенату, він зосередив у своїх руках найважливіші державні повноваження: мав пожиттєву трибунську владу, неодноразово обирався консулом, присвоїв собі функції цензора, отримав почесний титул «батько вітчизни» (Гай Светоній Транквілл. Божественний Август, 27, 258; Октавіан Август. Діяння Божественного Августа, гл.VIII), був верховним головнокомандуючим.

При характеристиці станової політики Августа у *третьому питанні* слід відзначити введення майнового цензу для сенаторів і вершників (Гай Светоній Транквілл. Божественний Август, XXXV). Проведена чистка сенату дала можливість принцепсу звільнитись від невігідних осіб, а сенат перетворився в слухняне знаряддя його влади. У ставленні до вершників у політиці Августа простежуються тенденції перетворення їх у службовий стан.

У *четвертому питанні* зазначте, що зменшуючи політичні права плебсу (заборона колегій, зменшення ролі народних зборів), Август здійснював стосовно

нього політику державних роздач (грошові та хлібні роздачі, організація видовищ) (Гай Светоній Транквілл. Божественний Август, 40-42; Октавіан Август. Діяння божественного Августа, гл. XV).

З метою зміцнення влади рабовласників Август обмежив відпуск рабів на волю, ввів страту рабів у разі вбивства їхнього господаря, припинив винагородження рабів за донос на своїх господарів (Дігести, XXIX, 5).

У п'ятому питанні необхідно з'ясувати причину зміни політики Риму щодо провінцій. Август, прагнучи розширити соціальну базу Імперії, надає права римського громадянства провінційним рабовласникам. Переписи у провінціях, фіксовані повинності обмежили зловживання відкупщиків. Проте провінції і надалі залишались джерелом збагачення Риму, до того ж у них проводилась значна романізація за посередництвом колоній римських громадян та ветеранів (Октавіан Август. Діяння божественного Августа, гл. XXVIII).

На закінчення слід визначити основні характерні риси принципату, а саме: посилення центральної влади, опора на широкі верстви рабовласників і армію, створення бюрократичного апарату, зміцнення військової могутності держави та придушення виступів невдоволених.

Рекомендована література:

1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці: Книги XXI, 2005. С. 315–342.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.3: Практикум. 543 с.
3. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук ; ред. Я. Паньків. Київ: Форс Україна, 2019. 480 с.
Історія європейської цивілізації. Рим. Харків, 2017. 1031 с.
4. Історія Стародавнього Риму: підруч. для студентів спец. 014.03 «Серед. Освіта» (Історія). Дрогобич: ДДПУ ім. Івана Франка, 2017. 576 с.
5. Тацит Корнелій. Анналі. З часу відходу божественного Августа / Пер. Кислюка О.І. К.: Український письменник, 2013. 700 с.
6. Гуменний В. Л. Храм Марса Месника (Templum Martis Ultoris) та офіційна пропагандасхідної політики Риму в епоху Августа. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Том. 2. С. 124–128.
7. Гуцало Л. В. Становище римлянки у I столітті н. е. *Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2023. Вип. 43. С. 63-67. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/36561/1/Gucalo.pdf>
8. Петrenchко О.М. Династична політика як складова системи принципату. *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка*, 2007. Вип. 20. С.128–137.
9. Петrenchко О.М. Династична політика Октавіана та перша зміна правителя у Римській імперії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2001. Вип. V. С. 260–274.

10. Петречко О.М. Зміни у провінційній політиці Стародавнього Риму в період ранньої імперії. *Методологічні проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПІ*. 1998. Вип. I. С. 180–189.
11. Петречко О.М. Провінційна політика Стародавнього Риму у I ст. н. е. *Вісник Східноукраїнського державного університету*. 2000. Т. 2. Вип. 24 С. 102–108.
12. Petrechko O. Mark Antony's damnatio memoriae and the Foundation of the Principate. *Marcus Antonius: History and Tradition*. Lublin: Maria Curie-Sklodowska University Press, 2016. С. 199–215.

Семінарське заняття № 32: Виникнення та розвиток колонату в Римській імперії (2 год.)

Мета: розглянути причини та передумови виникнення колонату в Римській імперії, оскільки розвиток колонатних відносин створив передумови для нової феодальної суспільної системи; простежити причини закріпачення колонів.

План:

1. Виникнення колонату: причини та передумови.
2. Колони на імператорських землях у II ст. н.е.
3. Становище колонів на приватновласницьких землях в II-III ст. н.е.
4. Римське законодавство про колонів у IV-V ст. н.е.

Ключові поняття: колонат, колони, сальтуси (величезні латифундії), Манциєве тримання, кондуктор, пекулій, аннона, інквіліни, оригінарії, гомологи.

Методичні рекомендації:

На цьому семінарському занятті вивчається розвиток колонатних відносин в Римській імперії, в результаті яких безпосередні виробники (селяни та раби) були прикріплені до землі. Тому потрібно прослідкувати тривалий та складний шлях розвитку колонату.

Розглядаючи *перше* та *друге питання*, з'ясуйте причини зародження колонату, стан сільського господарства. Відзначте, що якщо спочатку під терміном «колон» малась на увазі вільна людина, то поступово колони перетворювалися на залежних і прикріплених до землі селян. Змінювалися форми земельної ренти колонів. Якщо в I ст. н.е. землю здавали колонам за гроші (непрямі посилення на це є у Колумелли), то з II ст. н.е. панувала натуральна рента (Пліній Молодший). Необхідно вказати на передумови, які сприяли перетворенню колонів з вільних орендарів на залежних людей.

Так, колони I і II століть нашої ери ще мало чим нагадували рабів. Це були вільні орендарі невеликих ділянок землі у складі великих латифундій. Їхня оренда зазвичай була короткостроковою. Юридичні документи та інші історичні джерела характеризують їх як вільних: колон, якщо він, звісно, не мав заборгованості, міг будь-якої миті момент піти, повинності колонів регулювалися спеціальними указами влади. Але вже в цей час колони фактично потрапляли в деяку залежність

від власників сальтусів, заборгованість зазвичай була досить велика, щоб відхід колона був малоймовірним. Державні чиновники утискали колонів, солдати на постої теж.

Доречним буде порівняння колонату і рабства, оскільки паралельно з колонатом і за його зразком відбувається і перебудова рабства. Рабів стали наділяти пекулієм – клаптиком землі, з якого він міг віддавати частину врожаю або якусь певну плату. Такий раб мав і сім'ю. Такий шлях розвитку для інституту рабства був зумовлений багатьма обставинами: скороченням надходження нових рабів – наслідок дедалі більш невдалих воєн, які вела імперія, труднощі контролю за працею рабів у великих господарствах, відповідність тієї технічної бази, що існувала до кінця античності, праці дрібних залежних працівників, які вели власне господарство. Позначився і прогрес засобів примусу, який уможливив закабалення й утримання в покорі усіх дрібних виробників, тобто майже всього населення.

У *третьому питанні* відмітьте, що становище значної частини дрібних хліборобів значно погіршувалося. Слід простежити, як протягом III ст. становище колонів змінюється і все більше зближується зі становищем рабів на пекулії. Відбувається поступове закріпачення раніше вільного населення. Цьому значною мірою сприяв пошук римською юридичною думкою правильного визначення правового статусу дрібних залежних хліборобів, яких було багато і на заході, і, особливо, на сході величезної держави, і які після едикту Каракалли стали римськими громадянами. Визначення їх як колонів, призвело до розуміння колонату як спадкового стану і як форми юридичної залежності.

Як залежне становище колонів закріплювалося римським законодавством IV – V ст. проаналізуйте у *п'ятому питанні* семінару, використовуючи наступні документи: Указ імператора Константина 332 р.; Указ імператора Констанція 357 р.; Указ імператорів Валентиніана, Валента, Граціана 371 р.; Указ імператорів Граціана, Валентиніана і Феодосія 386 р.; Указ імператорів Гонорія та Феодосія 415 р. (Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.3: Практикум. Тема 11.).

Рекомендована література:

1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці: Книги XXI, 2005. С. 400–403, 482–483, 494, 508, 517, 540.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці: Наші книги, 2016. Т.3: Практикум. Тема 11.
3. Гуцало Л. В. Історія Стародавньої Греції та Риму: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018. С. 69–78.

4. Гуцало Л. В. Методичні рекомендації для підготовки до практичних занять з Історії Стародавньої Греції та Риму. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 46 с.
5. Козинець І. Г., Лозицька Я. А. Правовий режим колонату в Римській імперії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 34–37.
6. Петrenchко О. М. Римське селянство у період ранньої імперії. *Carpatica – Карпатика*. 2007. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18504/1/Римське%20селянство%20у%20період%20ранньої%20імперії.pdf>
7. Вовк В. М. Юридичний статус колонів у Древньому Римі (між вільними й рабами?) URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/5416/%C2>
8. Eibach D. Untersuchungen zum spätantiken Kolonat in der kaiserlichen Gesetzgebung unter besonderer Berücksichtigung der terminologie. Köln, 1977. S. 49–52, 243.

Семінарське заняття № 33: Походження та еволюція християнства (2 год.)

Мета: проаналізувати історію виникнення і перших етапів існування християнства; схарактеризувати діяльність перших християнських громад та їхнє становище в римській державі; з'ясувати причини переслідування християн.

План:

1. Історичні умови виникнення християнства.
2. Походження християнства.
3. Становлення єпископальної церкви.
4. Взаємовідносини імператорської влади і християнства.

Ключові поняття: християнські та нехристиянські джерела, канонічні, неканонічні, апокрифи, апологети, кумраніти, тавроболій, солярні культи, месія, синедріон, диякони, пресвітери, єпископи, митрополити, Міланський едикт, єресі, монтанізм, гностицизм, донатизм, агностики.

Методичні рекомендації:

При підготовці *першого питання* семінарського заняття охарактеризуйте соціально-економічні та ідеологічні передумови виникнення християнства. Важливо зазначити, що важливою умовою походження християнства стало утворення Римської імперії. Проаналізуйте інформацію щодо місця в Римській імперії, де його було започатковано; історичну періодизацію процесу виникнення християнства.

Окремої уваги приділіть висвітленню різних культів, які були поширені в імперії та культу імператора, завдяки якому імператори прагнули об'єднати розрізнені області багатонаціональної держави.

У *другому питанні* приділіть увагу відокремленню християнства від інших культів та набутті ним власної організаційної форми, його поширенню на теренах

імперії. Необхідно познайомитися з відомостями про народження та життя Христа, його проповіді, смерть і воскресіння; про християнські громади (і кумранську зокрема). Слід звернути увагу на кумранські рукописи, адже вони проливають світло на життя членів кумранської громади (життя і поведінка членів релігійної секти регламентувалося до найменших деталей). Для характеристики життя християнських громад велике значення має так зване «Вчення дванадцяти апостолів» (Didache) – одне з ранніх християнських джерел, яке не ввійшло до християнського Новозавітного канона. «Діяння апостолів» дають нам уявлення про життя ранніх християнських громад.

У *третьому питанні* зупиніться на організації християнських громад, появи постійних посадових осіб: дияконів, апостолів, пресвітерів, єпископів, митрополитів. Важливо зазначити, що християнська ієрархія стала вибудовуватися за монархічним принципом – християнство аристократизувалося. Зупиніться і на зовнішній обрядовій стороні християнської релігії.

Готуючи *четверте питання*, зверніть увагу на взаємовідносини імператорської влади і християнства. Зазначте, що вони в основному виявилися в гоніннях, що були викликані страхом римського уряду перед потужною та розгалуженою ієрархічною структурою церкви, паралельної державній. Але церква зміцнювалася у цій боротьбі.

Слід зазначити й про відміну переслідування християн Галерієм у 311 р. і що з IV ст. виникає міцний союз Імперії з християнством. Християнство стає державною релігією в Римській імперії. Виявіть причини проголошення християнства державною релігією. Поясніть причини появи та суті єретичних учень Арія, Несторія, Євтихія.

Рекомендована література:

1. Євангеліє від Матея / Біблія в перекладі Івана Хоменка. Новий заповіт. URL: <https://www.truechristianity.info/ua/biblia.php>
2. Євангеліє від Івана / Переклад Івана Огієнка // Біблія. Новий заповіт. URL: https://www.truechristianity.info/ua/bible_ua.php
3. Дії святих апостолів / Переклад Івана Огієнка // Біблія. Новий заповіт. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієнко\)/Новий_Заповіт/Дії_святих_апостолів](https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)/Новий_Заповіт/Дії_святих_апостолів)
4. Послання св. апостола Павла до римлян / Переклад Івана Огієнка // Біблія. Новий заповіт. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієнко\)/Новий_Заповіт/Послання_св._апостола_Павла_до_римлян](https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)/Новий_Заповіт/Послання_св._апостола_Павла_до_римлян)
5. Перше послання св. апостола Павла до коринтян / Переклад Івана Огієнка // Біблія. Новий заповіт. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієнко\)/Новий_Заповіт/Перше_послання_св._апостола_Павла_до_коринтян](https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)/Новий_Заповіт/Перше_послання_св._апостола_Павла_до_коринтян)

6. Послання св. апостола Павла до ефесян / Переклад Івана Огієнка // Біблія. Новий заповіт. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієнко\)/Новий_Заповіт/Послання_св._апостола_Павла_до_ефесян](https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)/Новий_Заповіт/Послання_св._апостола_Павла_до_ефесян)
7. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму. Чернівці: Книги XXI, 2005. С. 108–120, 291–314, 523–537.
8. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х томах: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, стер. Чернівці : Наші книги, 2016. Т.2 : Стародавній Рим. 847 с.
9. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук ; ред. Я. Паньків. Київ: Форс Україна, 2019. 480 + 16 с.
10. Гуцало Л. В. Історія Стародавньої Греції та Риму: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018. С. 64–70.
11. Гуцало Л. В. Методичні рекомендації для підготовки до практичних занять з Історії Стародавньої Греції та Риму. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2018. 46 с.
12. Історія релігій світу: Навч. посіб. / В.І. Лубський, Є.А.Харьковщенко, М.В. Лубська, Т.Г. Горбаченко. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 536 с. URL: http://culonline.com.ua/Books/istoria_religiy_svitu_lub.pdf
13. Козик П. З. Церковна традиція і розвиток християнства в II—III ст. *Людина і світ*. 1980. №2. С. 58–69.
14. Норман Г. Полеміка довкола рукописів Мертвого моря : як вона виникла і до чого привела : [публічна лекція, прочитана 18 вересня 2006 року в Національному університеті «Києво-Могилянська академія»]; [пер. з англ. С. Семенової ; наук. ред. В. Черноіваненко ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Науково-дослідний центр орієнталістики ім. Омеляна Пріцака]. Київ: НаУКМА, 2013. 20 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/48c459f2-b409-4112-8548-03e075a11175/content>
15. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 38. С. 234–245.
16. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 36. С. 133–143.
17. Петrenchко О. М. Переслідування християн у добу Марка Аврелія. *Гуржійівські історичні читання : Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 5. С. 268–270.
18. Петrenchко О. Рим та християнство у I – II ст. н. е. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2007. Вип. 10. С. 142–155.

19. Петречко О. М. Релігійна політика Септімія Севера та культ імператора. *Древности*. 2012. С. 54–60.
20. Санніков С.В. Огляд історії християнства. Київ: Світ знань, 2007. 720 с.
21. Цюпак В. Політика Марка Аврелія щодо християн. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Історія». 2018. Вип. 42. С. 300–312.
22. Цюпак В. М. Становище християн у добу правління Марка Аврелія. *Laurea III: Античний світ та Середні віки: Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва*. 2019. С. 90–94.
23. Черноіваненко В. Кумран і рукописи Мертвого моря: ідентифікація, авторство, історіографія. Київ: Дух і Літера, 2014. 256 с.
24. Черноіваненко В. Кумранські витoki християнства: дискусії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. №133(2). 2017. С. 84–88. URL:
http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13428/Kumranski_vytoky_khrystyianstva_dyskusii.pdf?sequence=1

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ:

1. Основні етапи антропогенезу.
2. Виникнення людського суспільства (прагромада).
3. Ранньопервісна родова громада.
4. Пізньопервісна родова громада.
5. Релігія та культура за доби родової об громади.
6. Розвиток відтворюючих форм господарства
7. Перехід від родоплемінного ладу до стратифікованих суспільств.
8. Вплив географічного середовища на розвиток давньосхідних суспільств.
9. Об'єднання Вавилонії Саргоном Давнім.
10. Економіка Старовавилонського царства.
11. Соціально-політичний лад Старовавилонського царства.
12. Зовнішня політика Ассирії в X-VIII стст. до н.е.
13. Реформи Тіглатпаласара.
14. Мідія в III-IV стст. до н.е.
15. Утворення ахеменідської держави та завоювання перших Ахеменідів. Реформи Дарія I.
16. Єгипет в період Давнього царства.
17. Єгипет в період Середнього царства.
18. Завоювання фараонів XVIII династії. Реформи Ехнатона.
19. Індська (Харапська) цивілізація. Індії та виникнення розвинутої цивілізації в долині Гангу.
20. Імперія Маур'їв.
21. Китай в період Шан-Інь.
22. Утворення імперії Цинь та реформи Цинь-Шихуана.
23. Сирія та Фінікія в давнину.
24. Палестина в II-I тис. до н.е.
25. Культура країн Стародавнього Сходу.
26. Критська держава та її соціально-економічний лад (державний устрій, релігія, мистецтво, ремесло, торгівля).
27. Мікенська Греція: державний лад, господарство, культура.
28. Характеристика «Іліади» та «Одіссеї» як історичних документів.
29. Пелопоннес у VIII – VI ст. до н.е. Спартанська держава.
30. Реформаторська діяльність Солона.
31. Тиранія Пісистрата в Афінах.
32. Законодавство Клістена.
33. Правління Перікла в Афінах.
34. Порівняльна характеристика Афіньської демократії та Спартанської олігархії як політичних систем.
35. Греко-перських війн: причини, характер, хід, наслідки.
36. Причини, характер, приводи, етапи Пелопоннеської війни та її наслідки.
37. Соціально-економічний лад давньої Греції у V ст. до н.е.
38. Культура Стародавньої Греції.
39. Піднесення Македонії. Філіпп Македонський.

40. Причини, характер та початок походу Олександра Македонського на Схід (до завоювання Єгипту).
41. Продовження походу Македонського на Схід (від битви при Гавгамелах до завоювання Середньої Азії).
42. Завершення походу східного походу Македонського (від завоювання долини річки Інду до повернення у Вавилон).
43. Соціально-економічний та політичний лад елліністичного Єгипту.
44. Соціально-політичний лад царства Селевкідів.
45. Боротьба плебеїв з патриціями в Стародавньому Римі.
46. Суспільний лад Римської республіки в II–I ст. до н.е.
47. Реформи Тіберія Гракха.
48. Реформи Гая Гракха.
49. Повстання рабів під проводом Спартака.
50. Боротьба Риму з Карфагеном за панування в Західному Середземномор'ї. Пунічні війни.
51. Римська республіка наприкінці II – початку I ст. до н.е. Югуртинська війна.
52. Реформи Марія, трибунат Сатурніна. Союзницька війна. Диктатура Сулли.
53. Перший тріумвірат.
54. Громадянська війна Цезаря з Помпеем і його послідовниками. Диктатура Цезаря.
55. Діяльність другого тріумвірату.
56. Боротьба Октавіана з Антонієм за одноосібне правління.
57. Аналіз причин падіння Римської республіки і встановлення імперії.
58. Принципат Августа. Організація імперії.
59. Зміцнення системи принципату в період імператорів династії Юліїв-Клавдіїв.
60. Римська імперія у II ст. до н.е. «Золотий вік».
61. Культура Стародавнього Риму.
62. Історичні умови виникнення християнства.
63. Кумранська община.
64. Виникнення християнства і його поширення.
65. Взаємовідносини християнства і державної влади в I – III ст.
66. Виникнення колонату: причини та передумови.
67. Характеристика політики Флавіїв.
68. Характеристика політики Антонінів.
69. Господарство і суспільні відносини в Римській імперії III ст. до н. е.
70. Римська імперія в III ст. н. е. Криза рабовласницького суспільства.
71. Реформи Діоклетіана.
72. Реформи Костянтина.
73. Переселення варварів, повстання готів. Поділ Римської імперії на Західну і Східну.
74. Проникнення гунів і германських племен на територію Західної імперії та її падіння.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ З КУРСУ «ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ»

Рівень	Бали за 100-бальною системою	Критерії оцінювання відповіді	
		Теоретичні знання	Вміння
<i>Початковий рівень знань «2» (рецептивно-продуктивний)</i>	0-34 балів без права перескладання (для екзаменів та заліків)	Студент має недостатні знання і не в змозі репродуктивно відтворити програмний матеріал; не вміє визначити історичні терміни, вказувати дати та історичні постаті. Однослівно відповідає на конкретні запитання «так» чи «ні».	Студент намагається відповідати, однак потребує постійної консультації і контролю з боку викладача. З допомогою викладача намагається використати набуті знання для виконання найпростіших завдань.
	35-59 балів	Студент з помилками характеризує окремі історичні поняття та події, за допомогою викладача однослівно відповідає на запитання, відтворює незначну частку питання в тому вигляді і в тій послідовності, у якій воно було розглянуте на лекції або консультації.	Студент намагається давати визначення історичних термінів, при допомозі викладача називає одну-дві дати чи історичні терміни.
<i>Середній рівень знань «3» (репродуктивний)</i>	60-63 балів	Студент володіє матеріалом на початковому рівні, значну частину матеріалу відтворює на продуктивному рівні: з допомогою викладача відтворює словами, близькими до тексту лекції, означення історичних термінів, явищ, подій; частково відтворює текст підручника; у процесі відповіді допускає окремі видозміни навчальної інформації; ілюструє відповіді прикладами, що були наведені на лекції чи консультації.	Студент вміє при допомозі викладача дати стислу характеристику історичній постаті, іноді встановлює послідовність подій, явищ, загалом правильно вживає історичну термінологію.
		Студент з допомогою	Студент вміє загалом

	64-73 балів	викладача свідомо відтворює зміст питання; розкриває суть історичних понять, термінів, допускаючи у відповідях незначні неточності; намагається співвіднести історичні явища з їх характеристиками; намагається застосувати окремі прийоми логічного мислення (порівняння, аналіз, мислення).	послідовно і логічно відтворювати програмний матеріал; виявляє розуміння історичної термінології, намагається дати загальну характеристику події (визначає причини, наслідки), в окремих випадках виокремлює окремі ознаки явищ та процесів, встановлює послідовність і тривалість історичних подій.
<i>Достатній рівень знань «4» (конструктивно-варіативний)</i>	74-80 балів	Студент без помилок відтворює зміст питання і використовує знання за аналогією; правильно розкриває суть історичних понять та термінів.	Студент здатний застосовувати вивчений матеріал на рівні стандартних (типових) ситуацій. Уміє правильно визначати історичні поняття, аналізувати історичні факти, порівнює однорідні історичні події та явища, встановлювати синхронність подій у межах теми.
	81-85 балів	Студент володіє навчальною інформацією, вміє зіставляти, узагальнювати та систематизувати інформацію під керівництвом викладача; аргументовано відповідає на поставлені запитання і намагається відстояти свою точку зору.	Студент вміє правильно визначати історичні поняття, аналізувати історичні факти, порівнювати однорідні історичні події та явища, характеризувати причинно-наслідкові зв'язки між історичними явищами у межах відповідної теми, встановлювати синхронність подій у межах теми.
	86-89 балів	Студент вільно (самостійно) володіє вивченим обсягом навчального матеріалу, наводить аргументи на підтвердження своїх думок, використовуючи широку джерельну базу; може з допомогою викладача відповідати на питання, що потребують знання кількох тем.	Студент упевнено оперує набутими знаннями, вміє узагальнювати, робить змістовні висновки, характеризує історичні явища і процеси, постаті, використовуючи широку джерельну базу, встановлює причинно-наслідкові зв'язки, встановлює синхронність подій української та всесвітньої історії.

Високий рівень знань «5» (творчий)	90-93 бали	Студент вільно володіє темою, має ґрунтовні історичні знання; вільно відповідає на запитання, що потребують знання кількох тем; судження його логічні й достатньо обґрунтовані; узагальнює і систематизує матеріал у межах навчальної теми.	Студент виявляє початкові творчі здібності: уміє працювати зі спеціальною літературою (хрестоматії, наукові журнали, монографії); може аналізувати історичну інформацію, співвідносити історичні процеси з періодом на основі наукової періодизації історії.
	94-97 балів	Студент вільно висловлює свої думки і відчуття, визначає програму особистої пізнавальної діяльності, вільно висловлює власні судження і переконливо їх аргументує; без допомоги викладача знаходить джерела інформації і використовує одержані відомості відповідно до мети та завдань власної пізнавальної діяльності.	Студент вміє аналізувати, робити власні висновки з питань та бере активну участь протягом всього заняття; вчасно виконує всі завдання. Використовує набуті знання в нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує особисту життєву позицію, узгоджуючи її з загальнолюдськими цінностями.
	98-100 балів	Студент виявляє особливі творчі здібності, має глибокі й міцні знання, робить творчо обґрунтовані висновки; вміє аналізувати історичні джерела; визначає порядок особистої навчальної діяльності, самостійно оцінює її результати. Активно займається науково-дослідною роботою.	Студент самостійно розвиває власні обдаровання і нахили, вміє самостійно здобувати знання; вести дискусію з конкретного питання; здатний репрезентувати власну інтерпретацію (версію, розуміння, оцінку) історичних явищ.

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Оцінка за національною шкалою		Оцінка в балах	Оцінка за шкалою ECTS	
Екзамен	Залік		Оцінка	Пояснення
<i>Відмінно</i>	<i>Зараховано</i>	90-100	A	відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок
<i>Добре</i>		82-89	B	вище середнього рівня з кількома помилками
		74-81	C	в цілому правильне виконання з певною кількістю суттєвих помилок
<i>Задовільно</i>		64-73	D	непогано, але зі значною кількістю недоліків
		60-63	E	виконання задовольняє мінімальним критеріям
<i>Незадовільно</i>	<i>Незараховано</i>	35-59	FX	з можливістю повторного складання
		1-34	F	з обов'язковим повторним курсом

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни